

Левко Лук'яненко

**СПОВІДЬ
У КАМЕРІ
СМЕРТНИКА**

Київ
2018

Левко Лук'яненко

**СПОВІДЬ
У КАМЕРІ
СМЕРТНИКА**

**Київ
2018**

ББК 76.12

Левко ЛУК'ЯНЕНКО.

Л84 Сповідь у камері смертника /Левко
Лук'яненко — К., 2018. — 137 с.

У книзі відомого політичного і державного діяча, Героя України Левка Лук'яненка висвітлюються героїчні сторінки боротьби за незалежність України.

Книга розрахована на широке коло читачів.

ББК 76.12

© Лук'яненко Л. Г., 2018

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Не знаю, чия це диявольська вигадка, але засудженим до страти належить строкатий одяг особливого зразка. Мабуть, для того, щоб вони ані на мить не забували про свою приреченість. Отже, в останньому земному вбранні, власне кажучи, у савані, Левка Лук'яненка два місяці утримували в камері смертників. Між минулим, якого вже немає, і майбутнім, якого не буде.

Когось позбавив життя? Вчинив диверсію? Продав на Захід військові таємниці? Ні, його мали розстріляти за те, за що нині ще прижиттєво варто було б канонізувати в святі. Я не перебільшую.

Подвижницьке буття Левка Григоровича до кінця ще не оцінене. І навряд чи коли-небудь буде оцінене, бо для того, щоб оцінити його до кінця, треба було б не тільки провести чверть віку на сусідніх нарах,— треба було б пережити все те, що він пережив, і разом з ним все передумати. Але індивідуальний людський досвід у двох примірниках не існує.

Що ж це за примхи долі, Господи! Чому, перш ніж стати тим, ким він став, його мали будь-що вбити? А коли не вийшло з кулею в потилицю, то його вбивали рівно чверть віку в бараках.

Як він вижив, ще й досі залишається загадкою. Може, тому, що наша пенітенціарна система,— так науково називається Гулаг,— яка легко ламала маршалів і злочинців у законі, перед людиною такої міцності виявилася безсилою?

Одержавши на руки копію смертного вироку і щохвилини чекаючи команди: «На вихід!» — рівнозначної самому пострілу, Лук'яненко життя собі не випрошував. Як юрист, котрий, до речі, вивчав право в Московському університеті водночас з Горбачовим,— хіба що розподілили їх в різні місця,— він лише подав касацію, де доводив безглуздість пред'явлених йому обвинувачень.

Якщо перекласти туманні формулювання хрущовської Феміди на мову сучасних уявлень, то в діях Лук'яненка і тоді не було нічого антиконституційного. Він обстоював право України

на незалежність. Хоч, як на ті часи, це було актом нечуваної громадянської мужності.

Так, він кинув виклик Режимові. Зауважте, не в наші дні, після придушення державного заколоту, коли з'ясувались усі політичні орієнтири і так легко стати справжнім патріотом, а наприкінці п'ятдесятих років, у країні, ще паралізованій страхом. Він вийшов проти Режиму сам на сам, хіба що маючи в «команді» кількох прибічників і одного провокатора, і відразу ж був притягнутий до кримінальної відповідальності «за зраду Батьківщини». Сам на сам, бо В'ячеслав Чорновіл, брати Горині та інші були молодші за віком і належали до наступної генерації українських правозахисників.

Чи то зваживши на особистість підсудного, чи то з огляду на світову громадськість, але його все-таки «помилювали»... на цілих п'ятнадцять років.

Але мене особисто вразили не лише штрафні ізолятори і психушки, які йому довелось пройти. Зрештою, є люди, які ув'язнюються довічно. Є і такі, хто поза ґратами існувати не може, і всі ми чули про старих табірників, котрі ніяк не пристосуються до волі.

Що ж до минулого досвіду Левка Григоровича, то тут вирізняємо двадцять чотири місяці між двома арештами — з 1966-го по 1968-й, які взагалі не вкладаються у звичні уявлення про можливості людини.

Здавалось, що п'ятнадцять років, які він провів у сумнозвісних мордовських таборах для політв'язнів, не справили на нього ніякого враження. Могло навіть видатись, що його вабить сама ідея самопожертви. А втім, прочитайте «Життєпис» Левка Лук'яненка — і ви впевнитесь, що були в нього і хвилини слабкості, і відчаю. Що він є людиною, котрій життя так само дороге, як і нам з вами, а може, ще дорожче.

І, попри найсильніший людський інстинкт — інстинкт самозбереження, він, відбувши свої п'ятнадцять років, знову свідомо «поліз» під розстрільну статтю. Почав писати відозви і маніфести на ту саму тему, став одним з організаторів Української Гельсінкської спілки.

То був час, коли саме слово «суверенітет», сказане навіть у приватній бесіді, тягло за собою смертельну небезпеку. Коли

протягом доби перефарбували геть усі патрульні газики, які чиясь проста міліцейська душа звеліла була — для кращої видимості в сутінках — зробити їх жовто-блакитними.

Пройшовши повний курс політології за колючим дротом, Лук'яненко до зброї не закликав. Як і до першого арешту, він був глибоко переконаний, що остаточно перемагають не бомбами, а ідеями. Тобто вже тоді вийшов на рівень сучасного розуміння закономірностей суспільного розвитку. За що, звичайно, знову одержав — цього разу від брежнєвської юстиції — свою п'ятнадцятку — десять таборів і п'ять заслання для «додаткового перевиховання».

«Життєпис», який ми пропонуємо читачам, писався не для видання. Писався навіть не «в стіл», щоб видати колись у майбутньому, а для себе особисто. Так що щирішого жанру в літературі просто не існує. Я випадково побачив цей шкільний зошит у клітинку у нього вдома, коли він перебирав якісь старі папери.

Не чекайте від цієї нелукавої розповіді якихось особливих табірних жахів. Більш того, натрапивши на рядки про те, що він і в неволі був по-своєму щасливий, повірте йому. Він був щасливий тому, що поруч з ним були однодумці.

У цілому ж це вибухова за силою сповідь в камері смертників, під якою розуміємо не лише підвали львівського спецізолятора, де Левко Григорович чекав на свою «законну» кулю, не лише мордовський табір і пермську особливу тюрму, а той самий Режим, де смертником міг вважати себе кожен, хто думав інакше, ніж було офіційно дозволено.

«Життєпис», як і решта творів, що становлять цю збірку, написаний на засланні, в Сибіру. «Життєпис» цей ставить крапку на табірній одіссеї автора. Щоб краще зрозуміти, під яким враженням він створювався, зважимо на те, що сам автор тільки-но «звільнився», маючи за плечима рівно двадцять п'ять — від дзвінка до дзвінка. Та жодного дня покори. Звернення до світової громадськості, страйки, голодівки — всі форми протесту, які залишаються політв'язням. Його і за ґратами смертельно боялася тодішня влада, шукаючи лише приводу, щоб знищити. Щоб читач дізнався, як йому жилося у засланні, ми містимо в книжці ще кілька його матеріалів того періоду: «Невідправлений лист»

(до канадського професора Даревича) та своєрідну новелу «Прощавай, Сибір!» Там же з дотриманням усіх правил конспірації він написав теоретичну працю «Що далі?», за яку цілком міг одержати третій строк. І, зрештою, уявлення про сучасні погляди автора дає інтерв'ю, яке він у березні 1991 року дав журналу «Вітчизна».

Я не знаю, про що Левко та його чарівна дружина Надія говорять віч-на-віч у своєму скромному будиночку в селі під Києвом, який аж ніяк не відповідає функції заміської резиденції голови Української республіканської партії. Справді, нічого схожого на Форос! Ішов дощ, і, добираючись сюди, вгору від автобусної зупинки, я з півверсти перестрибував калюжі. (Квартири в Києві Лук'яненки, здається, не одержали й досі).

Так от, про що йдеться у них на «фазенді», мені невідомо. Але коли Левко Григорович піднімається на парламентську трибуну, в його промовах ніколи не звучать особисті мотиви. В них ніколи не відчувається роздратованості, нема закликів до помсти. Хоч більшість його катів живі й зараз і він міг би назвати їх поіменно.

Поza всілякими важливими посадами,— він не лише депутат, а й заступник голови парламентської комісії,— Левко Григорович — проста, скромна і душевна людина. Ерудит, книголюб і цінитель класичної музики. Брамс, Вівальді та ін. Для кожної цивілізованої людини то норма, і навіть згадувати про це було б не варто. Аби не півжиття, проведеного там, де основним культуртрегером був хіба що вертухай. До речі, саме в своїх табірних університетах він так досконало вивчив англійську мову, що його нинішні слухачі в Канаді та Австралії не могли вийти з дива. Чим не готовий промовець для трибуни ООН?

Хоч спочатку риси його обличчя видаються надто суворими, погляд пронизливим, ніби він щоразу вивчає питання, чи варто з вами розмовляти взагалі, враження це оманливе. Лук'яненко завжди відкритий для спілкування. Слухає вас уважно, ніколи не перебиває, та боронь Боже зачіпати те, за що він пройшов живим через смерть. Він теж ніколи не поступиться принципами, хоч вони у нього прямо протилежні тим, які сповідує Ніна Андреева.

За ним, як за пророком, завжди купками ходять люди, сподіваючись на пораду, втіху, а то й благословіння.

Ми готували цю книжку зовсім не на хвилі сучасної політичної кон'юнктури. Задумана вона вже давно, про що в свій час повідомив журнал «Вітчизна». Надзвичайно приваблювала особистість автора. Який рівно через тридцять років після засудження до страти — чи міг це передбачити найпроникливіший астролог?! — став кандидатом у президенти України і якого поважають не лише друзі, а й найзапекліші вороги.

ЛЕОНІД ЄФІМОВ

1991 р.

I ЖИТТЄПИС

Я народився 24 серпня 1928 року в с. Хрипівці Городнянського району на Чернігівщині в сім'ї Грицька і Наталки Лук'яненків першим з чотирьох дітей: трьох синів (я, Віктор, Олександр) і однієї доньки (Зіни).

Батько мали початкову освіту, були надзвичайно роботящі, а завдяки великій кмітливості до різного ремесла уміли робити, мабуть, усе чисто, що тільки потрібне було в сільському житті: хату, рами, крити соломою дах, кросна, терницю, діжки, чоботи, воза, сани, кошики тощо, не кажучи вже про всі роботи в полі, в лузі, саду та городі. Були вельми небалакучі і відразу бралися до діла. Не боялися води, лісу, висоти, ночі в лісі та нечистої сили, але боялися начальників і воліли тікати від влади, аніж вести з нею перетрактації. Любили швидкість, широкі козацькі штани та спогади про козаччину. Вельми шанували знання і не раз замість додаткової півлітри горілки до свята купували книжку. Позичивши граблі сусідці, боялися їй нагадати, щоб повернула, і, бувало, робили собі нові. Часом несли в кишені зернятка дичок і садили в лісі. На запитання: «Навіщо садити не на своєму городі?» — казали: «А нехай зросте. Не ми, так хтось інший колись з'їсть смачну гнилку, все користь і приємність у лісі».

Мати — цілковита протилежність батькові: роботу вміли поєднувати з балачками та поглибленим обговоренням серйозних проблем і не раз розмову вважали за важливішу від якоїсь

роботи. Від природи розумні, мали чудову пам'ять, мислили логічно, були принципи і відстоювали не когось, а істину, того в селі їх прозивали «адвокатка». Мати — порівняно освічені (училися в гімназії), любили художню літературу і, хоч читали небагато, прочитане запам'ятовували на все життя. Дітей відвертали від поезії та прочотних книжок, повторюючи: «З віршів хліба не їдять. Учіте арифметику». Любили співати і знали багато пісень. «Ще не вмерла Україна» почув у дитинстві від матері. Ще частіше вони співали пісню «Я сьогодні щось дуже сумую», що все життя мені вельми подобається. Із російських пісень мати співали:

По пыльной дороге телега несется,
В ней по бокам два жандарма сидят.
Сбейте оковы, дайте мне волю —
Я научу вас свободу любить...
А з іншої повторювали в основному два рядки:
Смелого пуля боится,
Смелого штык не берет.

Уже в дошкільному віці я знав кільканадцять пісень і вельми любив співати. Якщо безмежна любов до пісні не народилася в мені разом з народженням, тоді прищепили її мені мати. І якщо Україну люблю більше за життя, то пісня — величезна частина України.

1942 року на Великдень у святково причепуреній хаті мати запропонували поворожити мені на Псалтирі. Я загадав, і мати прочитали: «І омочиш руки твої у кров ворогів твоїх...» Удруге загадав, і мати прочитали: «Якщо не вмиреш у 33—34 роки, житимеш 73 роки...» Я хотів ще загадати, але мати сказали: «Доволі».

Хто ж ці вороги? Німці? За німців уперше наїлися хліба...

1942 року повернулися батько з полону —мати їх привели з гомельського концтабору, і життя стало краще.

Осінь 1943 року. Наша сім'я в саду, в окопі, бо наближається фронт. Від сусіднього села Півніщини наступає Червона Армія. Батько стояли в саду й дивилися, як по дорозі наближається сіра маса. «Знову преться російська галайстра. Знову роби й роби, знову дай і дай. Задурно. Знову голод і муки. Дітки мої, дітки, знову голодуватимете...» Губи затремтіли, судорожно піджали-

ся, і кілька важких сльозин скотилося з батькових очей. «Кара господня-а»,—додали й повільно попленталися із саду до хати, немов на шибеницю. Браму на подвір'я відчиняли нові господарі і самого батька, і батькового двору, і всієї нашої України, і батько не сміли їм слова сказати.

Тих кілька важких батькових сльозин впали мені в душу глибоко-глибоко.

Невдовзі батька разом із багатьма іншими селянами взяли до Червоної Армії, повезли в Гомельську область і там, не озброївши, а з одним крісом на три чоловіки у своєму цивільному одязі, невишколених і непідготовлених, погнали німцям під кулі. До села щодня приходило по 10—20, а одного разу 23 повідомлення про смерть на фронті. Так швиденько їх усіх там і вложили в болота, щоб нікому було хвалити життя за німців та щоб не перейшли на Західній Україні до лав УПА.

Батькові й цього разу вдалося втекти, вони якось зуміли потрапити в полон і до самої Німеччини копали німцям окопи, потім знову зуміли перейти на совітський бік і закінчити війну в лавах переможців з листами-подяками від командування.

У кінці 1944 року мене відправили з хрипівської школи до Городнянського райвійськкомату для двотижневого військового вишколу. Потім вибрали трошки більших зростом юнаків і сказали йти до армії. На мене теж указали пальцем. Я заявив, що 1928 року народження. «Принесіть довідку і тоді не підете»,—сказали. Мати не змогли добути такої довідки, і мене взяли разом із 1927 роком народження. В армії не звертали жодної уваги на дату мого народження, і років через чотири за чергового перепису я записався 1927 роком, щоб мати підстави для демобілізації разом з 1927 роком. (Так 1961 року мені виявилось 33–34 роки). Служив кілька місяців у Житомирі, а потім у Києві.

У жовтні 1945 року спрямували служити до Австрії.

Весь 1948 рік учився в річній школі автомеханіків у м. Мьодлінгу, що за 17 кілометрів від Відня. Позаяк техніку я знав, то цілий рік читав класичну художню літературу. Почав писати повість, та вже десь на десятій сторінці побачив, що пишу таке, за що не похвалять, а можуть посадити. Постало питання: пристосовуватися чи загалом не писати? Я розв'язав проблему за формулою Некрасова: «Поэтом можешь ты не быть, но гражда-

нином быть обязан». Краще загалом не писати, ніж писати неправду всупереч своєму сумлінню.

Там же потрапила до рук збірка К. Рилєєва. Його поеми «Войнаровський», а особливо «Наливайко» справили на мене вирішальний вплив у тому плані, що в моїй свідомості смерть набула нормального явища для того, «кто первый восстает на притеснителей народа».

Чепуренька Австрія захоплювала мене високим рівнем цивілізації та високими врожайми сільськогосподарських культур і ягід та фруктів на поганих землях, але почував себе в ній чужим і тужив за Україною. Образ неньки з бігом років в Австрії ставав усе миліший і миліший, збагачувався картинами Шевченка, враженнями з Макарівського району на Київщині, де я провів раннє літо 1945 р. на косовиці та вечорниціях з чарівними голосами дівчат, крутим київським берегом Дніпра, з якого любив дивитися у зеленкувато-туманну далечінь Лівобережжя, широкою хрипівською нивою від рідного хутора до Чернігово-Стародубського шляху, що від повівів вітру переливався, як море у високому житі. Як красиво воно переливається, коли половіє! Батько вивели мене одного разу за наш сад на невеличкий горбок з краю довгого лану — перед нами мов на долоні грали хвилі житнього моря.

— Бачиш? — кажуть батько, показуючи поглядом на величезний житній лан.

— Як красиво переливається! — кажу. — І шепотить. Про що воно шепотить?

— Шепотить ласкою до людей. А скільки тут хліба! А в нас немає. Усе забирають. І мати хліб пече наполовину з картоплі. Коли б цей хліб наш та був нам, ото життя було б!

— А куди ж він іде?

— У Москву.

— Чого ж віддаєте?

— Е-е, синку, синку-у. Не такі люди, як ми, — професори! — пробували вирвати Україну з-під Москви, і то не змогли...

До другої половини 1949 року я в Австрії так вельми скучив за Україною, що пішов на прямий обман військового командування: коли стали набирати з автомеханіків курсантів до автомобільного училища, що нібито було в Києві, я, щоб потрапити

на Україну, пішов до комісії, склав попередні іспити й умовив її зарахувати мене до складу абітурієнтів, хоч зовсім не збирався стати офіцером-автомобілістом. (Обман удався тільки частково: із Австрії я виїхав, та потрапив не на Україну, а в Закавказзя, в Нахичеванську АРСР).

Коли у Чопі, першій совітській станції, прикордонники зняли конвой з нашого військового ешелону і нам дозволили йти у місто, я пішов і заглянув до кількох крамниць. Вони вразили мене неймовірно поганим порівняно з австрійським взуттям і одягом та неправдоподібно високими цінами.

Вийшов на околицю міста і побачив купку дітей. Босі, в брудних штанцях і сорочечках, вони не бавилися, а стояли навпроти одного хлоп'яти і пильно дивилися, як той, трошки вищий за інших, щось їв. Один хлопчик простягає руку і просить: «Дай мені трошки!» Я підійшов ближче, подумавши, що вишенький їсть якісь рідкісні ласощі і його товаришам так дуже закортіло, що один не витримав-таки і попросив. Як же я здивувався, коли побачив у руці простий чорний хліб далеко не кращої випічки!

«Ти хочеш їсти? Ти голодний?» — звернувся я до того що просив. Він нічого не сказав. Великі світлі очі на худому обличчі відповідали найкраще. Інші пильно дивилися на мене тими ж голодними обличчями та блискучими очима. Хтось шепнув: «Москаль. Тікаймо!». І вони побігли геть, озираючись на мою зелену уніформу.

Так ось яка ти, Україно: твоїм хлібом австрійців годують, а ти голодна! А сини твої, такі, як я, у сірих шинелях служать в Австрії та ще бозна-де, захищаючи не тебе, а далеку Москву...

Дітки, дітки, як би хотілося мені розпитати у вас дорогу до лісу!.. Та ви ж самі не знаєте, діти ж бо. А дорослих як питати? Кого питати?

Від Чопа поїзд рухався на Львів. Кожної хвилини я бажав, щоб повстанці зупинили поїзд і взяли мене з собою. Стояв у відкритому тамбурі і вдивлявся у ліс та гори, посылаючи туди найпалкіші благання зупинити поїзд і взяти мене. А потім приходила думка, що, може, підірвуть залізницю перед військовим ешелonom. І тоді ставав на сходи вагона і година за годиною так

їхав, надіючись щасливо зістрибнути з вагона і пристати до повстанців. Леле, не зупинили поїзд ні до Львова, ні після Львова.

Ми, транспортовані в ешелоні воїни, вже знали, що автоучилище не в Києві, а в Орджонікідзе. Шкода. Зі своїм товаришем із сусіднього району покинув військовий ешелон і поїхав додому, сподіваючись, що за триденну відсутність судити не будуть. Так і сталося.

З Орджонікідзе незабаром спрямували нас до Тбілісі, а звідти — до Джульфи.

У Джульфi я зрозумів вираз «багато сонця» — воно таке яскраве, що очам людини середньої широти вельми важко пристосуватися і вони аж болять. У цьому малесенькому містечку була невелика бібліотека, де, проте, дивом дивним виявилася енциклопедія Брокгауза і Ефрона. Я прочитав у ній кілька статей, що зовсім не так розповідали, як у совітській літературі, наприклад, про О. Пушкіна.

У чому справа? Адже двох істин бути не може? Звідси виникло підозріння щодо правдивості совітських авторів. Воно посилило критичне ставлення до всього загалом і, крім того, остаточно затвердило мене в думці, що її давно вже почав перетворювати на принцип: не читати совітську літературу про сучасність. Читати треба про минуле, а сучасне треба вивчати власними спостереженнями. Автор — людина. Чого я маю вірити очам другої людини більше, ніж своїм власним? Минуле я не можу побачити власними очима, того у мене немає іншого виходу, як покладатися на свідчення інших людей (авторів книжок), але щодо сучасності, то я є сам її свідок.

Ця засада заощадила мені багато часу і зменшила кількість літературної отрути, що її завзято плодили Корнійчуки, Кундзичі, Павленки, Стельмахи...

Друга книжка, що потрапила мені до рук у бібліотеці Джульфи, це «Про війну» Клаузевица. Вона відкрила мені сферу практичної психології на прикладах диференціації здібностей (добрий ройовий може не дорости до доброго сотенного і, навпаки, добрий сотенний може бути поганим ройовим). Звідси: масштаб і напрямок здібностей залежать від психічних особливостей людини, тобто мають вроджений характер. Завдання по-

лягає в тому, щоб уміти побачити потенційні здібності людини, що в теперішній час через об'єктивні обставини ще є ніким.

За кілька місяців мене перевели із Джульфи в Нахічевань, де служив командиром мотоциклетного взводу в 75-й стрілецькій дивізії.

Тут я прочитав двотомну історію дипломатії, з якої виніс думку: немає інтересів вищих від інтересів національних. Вони вершина, вищої від якої нічого немає.

За 1950 рік після відпустки додому прийшов до таких думок: коли і по Україні, і вдома панували суцільні злидні, треба боротися за самостійну Україну. Це мій життєвий шлях. Цьому я присвячу своє життя. Друге. Найбільше зможу зробити, якщо посідатиму найвищу (відповідно до масштабів своїх здібностей) посаду в державі, а позаяк влада в СРСР зосереджена в партії, то моя посада має бути посадою в партії. Третє. Цього не можна досягти без вищої освіти та членства в партії. А позаяк для молоді шлях до партії лежить тільки через комсомол, то мені треба вступити до комсомолу.

За 1951—1953 роки я вступив до комсомолу, а потім і до партії, закінчив самостійно 7-й клас, переклав усі шкільні науки з української на російську мову і у вечірній школі при Будинку офіцерів Нахічеванського гарнізону здобув середню освіту.

З тих міркувань, що з усіх факультетів університету найбільші знання структури суспільства та механіки управління людьми дає юридичний факультет, я і вступив 1953 року на юр-фак Московського університету імені Ломоносова. Там я страшенно активно займався різною громадською працею, готуючи собі шлях вверх. 1954 року голод поклав мене до лікарні, де я сказав собі: «Або здохну, або закінчу університет!» Хто ж би допоміг мені? Батьки самі були голодні. А гордість тоді не дозволяла просити допомоги у знайомих людей.

У 1954 році після першого курсу я одружився. Передчуваючи можливість арешту, не став брати москвичку, шлюб з якою був би побудований майже виключно на коханні. Для тривкого шлюбу самого кохання замало. Потрібні спільні уявлення про багато побутових речей і порядків, потрібні спільні уявлення про моральні цінності. Крім того, сама моя політична

мета — причина можливого арешту та її вимушеної самотності — не повинна бути їй ворожа.

Я гадав, що таку жінку я зустрів у рідному селі під час канікул. Вона, Надія Никонівна Бугаєвська, навчалася в Київській сільськогосподарській академії і, як і я, приїхала в Хрипівку на канікули. Та їй не поталанило. Вона мріяла про сім'ю, а я — про Україну. Я не дав їй родинного щастя (а інколи думаю, що взагалі краще було б мені не одружуватися), оскільки приніс їй тільки безконечні страждання.

Улітку 1955 року вона подарувала мені 4-томну «Антологію української поезії» — як на той час чудове видання, що відкрило мені десятки цікавих імен і якимось зміцнило думку, що за всяким українським друкованим словом є ще велика недрукована національна мрія. Друкують те, що дозволяли Уварови, Микола II та ЧК, а думають про те, що ми таки окремий народ і слід би вирватися із пазурів двоглавого орла і під стародавнім тризубом стати окремою європейською державою.

Паралельно з творами Леніна, Сталіна, Маркса, Енгельса, що їх примушували вивчати і конспектувати, читав Гельвеція, Монтеск'є, Спенсера.

1956 року змінив стратегічну концепцію своєї боротьби. По-перше, мені тяжко давалося носити машкару совітського активного комуніста. Що далі заглиблювався в ідею самостійної України, то гостріше відчував себе чужим щодо офіційного суспільства (а неофіційного суспільства тоді не існувало). Лицемірство позиції впливало з комуністичної активності. Цей моральний тягар виявився заважкий для мене. Вихід із нього я побачив у припиненні громадянської активності і прийнятті свого статусу, як статусу ідейного підпілля. Моральний конфлікт розв'язувався, і встановлювалася відносна гармонія в душі в той спосіб, що мені відтепер ніхто не міг закинути: «Ти активничав як комуніст, а сам прямував супроти партії». Лицемірство усувалося. Я прямував у думках до самостійної України - найбільш антипартійної ідеї, а відкрито займав позицію крайнього опозиціонера, дозволяючи собі критикувати політику партії так гостро, як це вважали 1956—1957 років за припустиме. Отже, легальна позиція не суперечила нелегальній меті, а прокладала їй шлях і допомагала їй такою мірою, якою можна було, не ризи-

куючи, переступити межу дозволеного. (Переступити цю межу я не вважав за потрібне, бо в Москві опозиційність у позитивній частині прямувала до розширення демократії, а для мене головне полягало не в демократизації Росії, а у відокремленні України від Росії. І, окрім того, я хотів закінчити університет, а не вилетіти з нього достроково).

По-друге, шлях до високої посади пов'язаний з необхідністю вислужуватися, тобто особливо завзято робити і зміцнювати те зло, яке збирався руйнувати.

Обдумуючи Хмельницького та Шевченкове «Якби-то ти, Богдане п'яний...», я побачив, що не можна діяти за думкою: тепер роблю народові зло, але за допомогою цього зла підіймуся до високої посади і тоді зроблю велике добро народові.

Людина не знає, коли помре. А що, коли вона помре в стадії роблення зла? Що б вона не думала собі в голові, а є об'єктивний критерій оцінювання її ролі в історії — її реальні дії, і коли ці дії зло, вона зрадник народу.

Хмельницький уклав договір з Олексієм Михайловичем, щоб втягнути Росію у війну з Польщею і тим полегшити будівництво незалежної української держави. Росію він втягнув у війну з Польщею, а коли почав готувати розрив з Московією, його московський посол отруїв. Перше він зробив, друге не зробив. Для нього договір був методом, за допомогою якого хотів зміцнювати Україну, реально ж став метою. Що думав — пішло у небуття, що зробив — стало історичним фактом: замість великої вільної України маємо триста років безпросвітнього рабства.

Шевченко оцінював Хмельницького не за його намірами (хоч документально і підтвердженими його листами до наказних гетьманів Золотаренка та Нечая), а за його діями. (І з огляду на національну долю Шевченко має цілковиту рацію).

Чого про Мазепу є зовсім протилежні пісні: одні його славлять, а інші клянуть? Зрозуміло: доки прислужував Петрові, Мазепу кляли, коли ж повстав проти ката, заслужив на хвалу. Та коли б не 1709 рік, Мазепа так би й залишився чорною постаттю в нашій історії, а він же любив Україну і всі 25 років гетьманування думав про її волю!

Мислення арифметикою: стільки зроблю зла, стільки зроблю добра, від добра відніму зло і так добуду позитивне сальдо —

абсолютно хибне мислення. Не можна об'єкту своєї любові робити зла ні багато, ні мало — ніскілечки загалом. Отже, чоловіче, memento mori (пам'ятаючи про смерть), роби так, щоб не треба було переробляти. Нехай кожен наступний день буде призначений додати до зробленого, а не міняти та переробляти зроблене.

По-третє, шлях до високої посади тривалий і відбувається у мікросередовищі, вплив якого аж ніяк не можна скидати з розрахунку, отже, в кінці цього шляху я можу сам переродитися і вже не хотіти (або недостатньо хотіти) піти на рішучі дії задля самостійності свого народу.

Я припинив громадську активність і з 1957 року почав орієнтуватися на підпільну боротьбу. Збагатило мою самостійницьку свідомість і вивчення росіян.

За п'ять років мене сім разів у Москві образили «хохлою». Кожен із цих сімох був моїм колегою і називав мене хохлом у добромум гуморі так собі, між іншим, переходячи від одного слова до іншого. Я влучав момент і точно в його ж доброзичливому тоні називав його кацапом. І тут ставало несподіване: мій добрий колега різко зупинявся, повертався, витріщувався на мене, наче на якогось марсіянина, і кидав:

— Та ти націоналіст! Я й не знав...

— Чого це націоналіст?

— Ну, а як же!

— Називати хохлом можна, а кацапом не можна?!

— Ну, та так же прийнято...

— Прийнято ображати національну гідність українців?

— А у вас є ця національна гідність? А я й не чув про таке...

Кожного разу діалоги не мали довшого розвитку. Кожного разу ми розходилися холодно. Жоден із цих сімох колег не забув випадку і не підійшов до мене до самого закінчення університету.

Після першого такого випадку я почав уважніше придивлятися під цим кутом зору до майбутніх юристів та російських інтелігентів, потенційних творців національної політики Союзу РСР. І побачив, що національна зверхність державної багатовікової імперської нації так глибоко просякла свідомість ро-

сійських людей, що нерівність вони сприймають за рівність, а рівність сприймають за нерівність.

Для всіх сімох моїх колег рівність полягала в тому, що вони мене називають хохлом, а я мав би пропускати образу крізь вуха і продовжувати розмову в попередньому товариському тоні. Коли ж я на образі відповів образою, тобто поставив наші взаємини на основу справедливості, вони сприйняли такий хід не за вияв справедливої рівноправності, а, навпаки, за вияв порушення справедливої рівноправності.

Взаємини росіянина й українця вони уявляють як взаємини вершника і коня: з погляду вершника справедливо, що він на коні, з погляду коня справедливо, що вершник на його спині. Гармонія пари «вершник — кінь» полягає в тому, що кожен виконує свою природну функцію і має користь від взаємодії: вершник має засіб пересування, кінь має сіно від вершника. Все о'кей! І коли цей кінь, тобто хохол, раптом хоче стати людиною, це смертельно ображає великороса, і він гнівно виголошує присуд: «Націоналіст!» — щиро не помічаючи, що, власне, він є націоналіст.

Яке ж може бути співжиття з таким народом?! Він мусить перейти катарсис, щоб стати здатним жити як рівний з іншими народами.

Після XX з'їзду КПРС у московських бібліотеках у загальних залах з'явилося багатенно раніше закритої літератури: стенографічні звіти з'їздів партії, «Литературная энциклопедия», твори В. Плеханова, «Історія другої світової війни» західнонімецького генерала Курта фон Тіпельскірха та багато творів інших західних авторів про другу світову війну. Твори М. Грушевського теж почали видавати. Усе це розширювало обрії і підривало віру в набуті університетські знання як єдино правильні. У залі періодики бібліотеки імені Леніна з явилися комплекти журналів «Гасло», що виходив у Чернівцях і 1901 року друкував матеріали до програми РУП (Револьюційної української партії).

Після чотирьох років професорської критики всіх інших, окрім КПРС, партій як буржуазних, антидемократичних і антинародних мене вразили матеріали до програми РУП демократичністю і соціалістичністю.

Загалом я боявся довіряти паперові не тільки свої думки, а й крамольні думки інших людей, того не робив конспектів з прочитаного, тут же не витримував і записав із «Гасла» на одному аркуші витяг з редакторськими словами до програми РУП, поставивши знизу дату «1957 р.» (1961 року цей аркуш приєднали до слідчої справи, а дата стала доказом початку моєї «ворожої» діяльності з 1957 року).

З наближенням закінчення університетської освіти треба було домогтися призначення на Україну і треба було розв'язати інше важливе питання: де краще починати боротьбу, на Східній чи на Західній Україні? Обміркувавши всі «за» і «проти» обох варіантів, я схилився до західноукраїнського.

В час останніх вакацій поїхав до Львівського обкому партії і домовився, щоб обком зажадав від державної комісії по розподілу молодих фахівців МДУ спрямувати мене в розпорядження Львівського обкому. Так і сталося.

Львівський обком запропонував мені до вибору кілька районів з посадою штатного пропагандиста райкому партії. Я обрав Радехівський, де й поселився з дружиною у вересні 1958 року.

Праця штатного пропагандиста райкому партії пов'язана з постійними поїздками по селах району. Я із задоволенням їздив і розпитував у людей про умови життя і праці в сучасний час, до колективізації, за німців, за Польщі, за Австрії, розпитував про щойно затихлу національно-визвольну боротьбу та вивчав настрої народу. Ці настрої перевершили всі мої сподівання: усі люди, за винятком невеличкої жменьки лакуз у кожному селі, ставилися до повстанців та підпільників як до лицарів національно-визвольної справи і за всякої нагоди без кінця розповідали про їхні подвиги, про страждання селян та про брутальність і жорстокість москалів. У самому Радехові остання збройна сутичка відбулася 1954 року, і ще свіжі були могили вбитих. Мені показували місця хуторів, що їх москалі знищили геть, а потім примусили колгоспників переорати землю і обернули їх на колгоспні лани. Павловський хвалився, як за його наказом (1958 року він працював у райспоживспільці, в час боротьби був секретарем райкому партії) артилерійський полк розстріляв півсела, як знищили цілі села.

Московські газети проливали сльози над Орадуром та Лідце, над Кортелісами та Ключами, що їх знищили німці в час війни, а про те, скільки самі знищили українських сіл уже після війни для приборкання повсталого народу, ніхто й писнути не смів, бо це антисоветська агітація, за яку належало 10 років ув'язнення у далеких сибірських концтаборах.

Недавнє минуле дихало кров'ю, а сучасне сльозами: людей загнали силоміць до колгоспу, для колгоспів установили тверду кількість корів на 100 га землі, годувати під весну було їх нічим, і тоді корів підв'язували попругами попід черева, щоб вони не падали, а здихали стоячи (точніше, висячи на попругах). Жінки плакали над голими ребрами корів, над своєю долею, а чоловіки скреготали зубами.

А малюсінька жменька лакуз, спираючись на переможну збройну силу, бісилася у такий, наприклад, спосіб. До голови колгоспу велика черга людей. Вони чекають, коли голова дозволить зайти до його кабінету. А він паяльною лампою розпікає у себе в кабінеті залізну ручку дверей до синього кольору, температура по металу переходить на зовнішню частину ручки і потім гукає: «Заходь!» Жінка береться за ручку, обпікає долоню, від болю та несподіванки зойкає, а голова вибухає на всю колгоспну контору найвеселішим реготом. «Хто ще? — гукає до людей.— Що, ніхто не хоче? От і добре! Треба працювати на колгоспному полі, а не випрошувати коня для власного городу!» (Місце прикладу: с. Скварява Глицианського району на Львівщині, головний герой — голова колгоспу Ласка).

Я розмірковував так. Коли ти, чоловіче, бачиш цю дійсність і не розумієш її несправедливості, тоді ти дурень. Коли ти бачиш дійсність і розумієш усю її несправедливість і в тебе не сверблять руки покласти їй край, тоді ти боягуз. Бачити, розуміти і не повстати супроти такої безмежної несправедливості — значить, бути не людиною, а слимаком. То хто ж ти: слимак чи людина?

У мене батько козацького роду і мати (дівоче прізвище Скойбеда) теж козацького роду. Діди-прадіди були людьми, а не слимаками. Невже я буду гіршим пагоном на дереві свого роду?

За півроку в Радехівському районі дійшов порозуміння зі Степаном Віруном та Василем Луцьковим про створення

підпільної партії під назвою Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). Для географічного розширення УРСС в середині 1959 року перейшов до Глинянського району. Написав програму УРСС. Щоб усунути від партійної роботи і мати більше вільного часу, перевівся з райкому партії до адвокатури і дійшов порозуміння з адвокатом Іваном Кандибою та інженером-землепорядником Олександром Любовичем зі Львова.

Для розширення географії УРСС Кандиба перевівся до адвокатури м. Перемишляни.

7. 11. 1960 р. у Львові І. Кандиба, С. Вірун, В. Луцьків, Ващук і я відбули першу фундаторську зустріч, обговорили програму і через її гострість вирішили її знищити і доручили мені написати до наступної зустрічі, що мала відбутися 22.01.1961 року, іншу програму, м'якшу.

Я написав проект нової програми, що в слідчих матеріалах пройшла під назвою «нотатки».

20 і 21 січня у справі УРСС арештували Івана Кандибу, Степана Віруна, Олександра Любовича, Василя Луцькова і мене, а трохи згодом Івана Кіпіша та Йосипа Боровницького.

У травні 1961 р. Львівський обласний суд засудив мене до страти, Кандибу до 15 років, Віруна до 11 років, Луцькова, Любовича, Кіпіша і Боровницького до 10 років ув'язнення кожного.

Позаяк перший проект програми не знищили, КДБ і суд усе звинувачення побудували на цьому першому проекті програми УРСС. Верховний суд УРСР змінив мені страту на 15 років ув'язнення, а Кіпішу і Боровницькому замість десятих присудив по сім років ув'язнення.

Політична платформа програми УРСС становить грань між двох етапів наших визвольних змагань: до УРСС всі прояви боротьби ідуть в основному під гаслами збройної боротьби. Навіть ті групи, що зброї не мали, розглядали її як головне знаряддя своєї тактики. Вони були відлунням минулого етапу боротьби. УРСС — новий етап.

У програмі УРСС записано: «Методи досягнення нашої мети мирні, конституційні». Агітація і пропаганда — ось способи діяльності УРСС.

Перехід до агітації витікав не із ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії-бо знаємо, що після поразки

народу у всенародній війні та широкому масовому русі наступає період суму й розчарувань завдовжки в ціле покоління. Всяку нову серйозну війну починає нове покоління. Таким чином, славне покоління бандерівців виконало свою історичну місію і більше від нього чекати нічого не можна було. Завдання ж діячів проміжних стадій, коли попередній масовий рух зазнав поразки і видихнувся, а до нового масового руху ще далеко, в тому й полягає, щоб боротися супроти апатії, зневіри в свої національні здібності, супроти розчарувань та трактування поразки як вироку неблаганної долі. Завдання полягає в підготовці народу до нового масового руху за національну свободу. Для такої праці потрібні не скоростріл з багнетом, а натхненне слово з вірою в перемогу добра над злом, свободи над рабством, залежних, колоніальних народів над імперією. Тому

Сміле слово — то наші гармати,
Світлі вчинки — то наші мечі...
(П. Грабовський)

I:

Я не боюся тюрми і ката —
Вони для мене не страшні.
Страшніше тюрма у рідній хаті,
Неволя в рідній стороні.
(В. К о н и с ь к и й)

20.10.1961 року мене привезли конопляною поштою до 7-го концтабору, що в с Сосновці Мордовської АРСР. На стінах у бараках висіли правила режиму, що привернули мою увагу незаконністю: на них не було позначено, хто їх ухвалив і хто санкціонував Отже, документ, що визначав юридичний статус в'язнів, не мав юридичної чинності.

Концтабір нараховував близько 1800 осіб, з них близько половини українці, що переважно були повстанці,— живе джерело інформації для вивчення національно-визвольного руху в післявоєнне десятиріччя. Я вважав себе за щасливу людину, що потрапив у таке середовище.

Зустріли мене дуже привітно. Познайомився з В. Горбовим, В. Юрковим, О. Польовим, М. Костевим, П. Струсом, П. Долішнім, Т. Шинкаруком та багатьма-багатьма іншими лицарями національно-визвольного руху. Вони розповідали мені про боротьбу, а я прагнув піднести теоретичний рівень української молоді, намагаючись підняти їх із рівня стрільців до рівня командирів. Приблизно три роки цих зусиль показали марність праці і правоту Клаузевіца. І тоді, обговоривши проблему з Трохимом Шинкаруком, я перейшов до добору людей для цілком певного місця в структурі.

Через багато років я побачив, що життя суспільства, і особливо життя людини,— занадто динамічне й мінливе явище, щоб можна було створити життєспроможну незмінну структуру з розрахунком на кілька десятиріч уперед. І справа не так в тому, що члени структури — звичайні люди, живуть кожен у своєму мікросередовищі і зазнають його впливу, справа ще більше в тому, що людина не може жити тільки минулим. Вона перебуває в сучасному, як у річковому руслі, а воно постійно, немов омиваючись водою, ставить перед людиною нові й нові завдання, затягує її в свою сучасну течію, відводячи її все далі й далі, від минулого та взятого нею тоді на себе завдання.

Виняткові люди не піддаються впливу мікросередовища. Вони зазнають впливу ширшого суспільного тла і самі впливають на мікросередовище. Проте структуру не можна розраховувати на виняткові індивідуальності. Того й рішення проводу ОУН 1943 року про створення запасної мережі на Східній Україні практично майже нічого не дали. І мої кроки звелися нанівець.

Таж плинність життя робить безплідною й політику економії сил. Людина (знову кажу не про виняткові індивідуальності)— змінна величина. Сьогодні вона — завзятий, сміливий, самовідданий стрілець, що безстрашно йде на ворога і в разі безвиході, не вагаючись, пускає собі кулю в лоб. Минає п'ять років, і в неї зменшується завзяття, а через десять років вона може загалом остигнути до високого ідеалу і її серце почне тягтися до сімейних принад та домашнього затишку. Таким чином, ті, що їх керівництво хотіло заощадити для майбутнього, перестали бути такими, якими колись були, і, отже, виявилися непридат-

ними. Вони зів'яли, не давши плоду. А коли б загинули у боротьбі, своєю кров'ю зросили б ґрунт, що неминуче породив би нових борців за волю. Важлива перемога, але ще важливіший фактор боротьби: доки нація бореться, у ній пульсує кров — вона живе. І якщо не сьогодні, то завтра вона неодмінно здобуде собі волю.

У сосновському концтаборі провів соціологічне дослідження на тему еволюції світогляду молодих російських політв'язнів. Позаяк закономірність виявляється у великому числі, я розпитав про зміну політичних поглядів у доволі великій кількості молодих росіян. Свідчення показали, що у табір вони приходять з демократичними ідеалами (вимагали права висувати по кілька кандидатів у депутати, багатопартійної системи, незалежних профспілок тощо), а років за три ставали шовіністами і палкими захисниками імперії Романових. За той же строк молоді українці зі Східної України засвоювали державницьку ідею і розв'язували собі дилему: включитися у боротьбу за свою державу і згноїти усе своє життя в тюрмі чи, розуміючи шляхетність боротьби за інтереси народу, пошкодувати самого себе, потихеньку відійти від активних діячів і спокійно прожити решту життя в сімейному затишному кубельці. У такому винятково активному плюралістичному середовищі для прозріння забамбулених офіційною пропагандою потрібно аж три роки!

Великим джерелом натхнення в табірному житті було спілкування з литовцями, естонцями та латвійцями. Особливо з литовцями. Від першого дня табірної життя до останнього року ув'язнення (коли 20 квітня 1987 року провів Б. Гаяускаса на заслання) я постійно мав їх собі поруч як добрих союзників і друзів.

1966 року до мордовських концтаборів привезли нову генерацію українських політв'язнів. Від 1966 року починається нова сторінка в історії політтаборів. Доти всі напрямки політв'язнів орієнтувалися на підпільні методи праці. Генерація 1966 року привезла орієнтацію на легальну працю. Доти зв'язків із закордоном боялися і не мали, нова генерація привезла зв'язки з Демократичним Заходом і цього зовсім не приховувала. До 1966 року тільки окремі в'язні відстоювали й обґрунтовували від-

крито свою «антисовітську» плагформу, нова генерація відкрито й сміливо доводила свою правоту.

Від приїзду до концтаборів нової генерації починається змагання з адміністрацією, якого доти не було: політв'язні збирають факти грубого порушення закону і прав в'язнів і передають їх до світової демократичної громадськості, а адміністрація намагається не допустити виходу такої інформації за межі табору, Дух в'язнів ожив, і навіть старі люди підняли голови. Висока освіченість та інтелігентність нової генерації українських політв'язнів наповнювала гордістю всіх українців, навіть поліцаїв, і створювала дуже незатишну атмосферу для малоосвіченої адміністрації. Аби придушити пошвавлення, ЧК влітку 1967 року відправило до тюрми найактивніших із нової генерації Михайла Гориня, Валентина Мороза та Михайла Масютка, а також кількох із раніших політв'язнів (Святослава Караванського, Михайла Луцика та мене).

1968 року у Володимирському централі я познайомився з фактичним керівником Українського національного фронту (що його розгромила ЧК 1967 року) Зиновієм Красівським, одним із кращих синів сучасної України.

1970 р. у вересні з володимирської в'язниці мене перевезли до 3-го концтабору в село Барашево Мордовської АРСР.

10 грудня провели голодівку протесту проти порушення загальної декларації прав людини, поставили організовано вперше перед московською владою вимогу надати політв'язням окремий юридичний статус та вимагали перевести українців для подальшого відбування кари на Україну.

Адміністрація мордовських концтаборів виявилася неспроможною перетяти канали виходу інформації, і тому в липні 1972 року КДБ транспортував 500 найактивніших політв'язнів на Урал, щоб там повністю ізолювати їх від світу.

Змагання тривало.

На Уралі в Кучині 1973 року мав задоволення познайомитися з росіянином Єгором Давидовим, демократом послідовним аж до такої міри, що визнавав право України на відокремлення від Росії. Він належав до нового російського дисидентства. Воно відрізняється від попередніх російських політв'язнів

значно більшою демократичністю, і це всіх неросіян дуже радувало.

1974 року Чусовський райнарсуд Пермської області засудив від українців мене, від литовців Є. Кудорку і від євреїв Д. Черноглаза до ув'язнення у закриту володимирську тюрму за організацію страйку в кучинській 3-й зоні, до якого нас примусило побиття політв'язня українця С. Сапеляка.

У Володимирі я познайомився з чудовими росіянами Володимиром Буковським та Володимиром Балахановим. Згодом вдруге зустрівся з нашим краянником з Лондона Миколою Будулаком-Шаригиним, що не втрачав гумору навіть тоді, коли тиск крові підіймався за 220 і все його обличчя аж синіло. Поталанило сидіти з Анатолієм Здоровим, Олесем Сергієнком, євреєм Яковом Сусленським.

Життя з такими чудовими людьми в будь-яких умовах стає цікаве і змістовне.

Ми розробили доволі докладний проект закону, що мав окремо від карних злочинців регулювати умови утримування в ув'язненні політичних в'язнів, і підписали разом з іншими (всього 72 чол.) та спрямували в день політв'язня СРСР 30.10.1974 р. до Комісії законодавчих передбачень Верховного Совіту СРСР.

У тюрмі мене зустріли знайомі з першого разу адміністративні особи: начальник підполковник Зав'ялкін, упириця в образі начальниці санчастини Олена Миколаївна Бутова, підступний кадебіст М. О. Обрубов, Рогов та ін. Запеклі шовіністи, вони люто ненавиділи українських патріотів, а розмови про неминучість виходу України з-під Москви перетворювалися в суцільний натиск зла, і все робили для того, щоб нас покалічити і вивести з лав противників імперії.

Першого разу вони покалічили мене. Цього разу вирішили знищити морально і спрямували до рибінської психлікарні для дослідження психічної повноцінності. І хоч начальник корпусу, де я був, і головний лікар психлікарні казали, що мені нічого в них робити, під тиском КДБ через місяць мене виписали з діагнозом іпохондричний синдром і визнали за інваліда II групи. Коли ж, звільнившись 1976 року, я хотів скористатися з цієї інвалідності для одержання пенсії, з Рибінська надіслали довід-

ку, що я не інвалід, а інвалідність вони дали мені тимчасово для відпочинку — які добродії знайшлися!

21 січня 1976 року минав термін ув'язнення. Щоб не дати можливості заїхати в Москву до матері В. Буковського та дружини В. Балаханова та інших знайомих із свіжою інформацією про тортури у Володимирському централі, мене схопили в день голодовки 10.12.1975 року і повезли до Чернігова, протримали у в'язниці до 21 січня 1976 року і звільнили.

Чернігів як географічне місце мені подобається, але як місце людей справив на мене жахливе враження: старше покоління знає українську мову і вміє нею розмовляти (хоч послуговується нею лишень принагідно), середнє покоління розуміє українську мову, але розмовляти вже не вміє, молодше покоління майже не розуміє української мови. Значить, за теперішнього стану справ, за теперішніх темпів русифікації мине ще одне покоління, і Україна в Чернігові пропала!

Що ж робити? Допустити загибель України? Нехай згинуть наші чудові пісні, наші звичаї, традиції, наша культура і оці чернігівські безтямні нащадки козацької крові і слави нехай зацвенькають по-московському та утнуть про «Дуню-тонкопряху» на крутих деснянських берегах?!

О, ні! Хай краще я помру в тюрмі, аніж дивитися спокійно, як тут плюндрують Україну,— скільки маю сили, чинитиму опір русифікації! Не можна допустити, щоб ворог подужав!

І я почав діяти. Спочатку сам. А у вересні 1976 р. Микола Руденко запропонував створити українську Гельсінкську групу. Я пристав на пропозицію, побачивши в ній сміливий і політично *вельми* прозорливий крок. Після початкової акції фундаторами групи захотіли стати й молоді люди М. Матусевич та М. Маринович, а також мої давні побратими Олекса Тихий та Іван Кандиба, таким чином, усього нас стало 10 осіб: Бердник, Григоренко, Кандиба, я, Матусевич, Маринович, Мешко, Руденко, Строката, Тихий.

5 лютого 1977 року арештували Руденка і Тихого, у квітні — Матусевича і Мариновича. Мене дуже радувало, що знаходяться все нові й нові люди, готові вступити до групи і заповнити прогалини в її рядах. Бачачи, що йдуть сатані в пашу — просто в

тюрму, вони все-таки йшли — справді взірцева жертвовність за справедливість і волю!

12 грудня 1977 року арештували мене. 10 грудня я закінчив звернення до Белградської наради 35-ти держав про дискримінацію українців у сфері права і передав молодиці, що щасливо довезла його до Києва.

Під час слідства я добре знав, який строк ув'язнення чекає на мене і які умови ув'язнення. Оголосив голодівку протесту проти несправедливого арешту, показання давати відмовився, відмовився від совітського громадянства і вперше прийняв душею думку про смерть як не найгірший поворот долі. За десять років (від 50-ти до 60-річного віку) зумів би написати щось путяще, а так... це 10 років суцільної інтелектуальної деградації, після якої якщо й залишиться фізична сила водити по паперові писалом, то не залишиться достатнього об'єму пам'яті для створення синтетично цільної праці. Чи варто мучитися 10 років, щоб потім вийти ні на що неспроможним калікою?.. Єдина думка, що втримала на світі, була: я сам господар свого життя і завжди, незалежно ні від якої влади, можу припинити його, якщо воно стане не вартим продовження. Того поспішати не варт.

Чернігівський обласний суд у м. Городні (де жив брат Віктор, а Хрипівка з батьками лишень за два кілометри) визнав мене за особливо небезпечного рецидивіста і засудив до десяти років ув'язнення та п'яти років заслання.

20.10.1978 року мене привезли до тої ж самої Сосновки Мордовської АРСР, в якій 17 років тому почав був своє в'язенське життя. Тільки тоді була то велика зона, а тепер через дорогу від неї маленька в'язниця. Йдучи в прокляте місце, не раз згадував Шевченка:

Далекий шлях, пане брате,

Знаю його, знаю —

Аж на серці похолоне,

Як його згадаю...

І їхав. (Хоч можна було і не їхати).

Зустрів мене Олекса Тихий, Іван Гель та інші знайомі українці та неукраїнці.

З тюрми вдавалося відправляти інформацію у світ широкий і таким чином розкривати перед демократичним світом без-

правність совітських громадян та деспотичну сутність брежневського режиму.

Позаяк перетяти канал виходу інформації адміністрації також не вдавалося, в лютому 1980 року нас усіх перевезли на Урал до спеціально збудованої тюрми у с. Кучині, що метрів за 200 від суворого концтабору.

Незабаром через агентуру поширили чутку, що ніхто із зони не вийде живий, якщо не розкається у своїй діяльності. З роками брутальність посилювалася, і вже уповноважений КДБ сам казав: «Як же ми випускатимемо вас на волю, коли ви не роззброїлися. Ви ж продовжуватимете боротися проти нас. Ні, таких людей ми не випускатимемо живими».

Поступово ми зжилися з думкою, що чесна смерть у Кучині, либонь, і буде нашою останньою послугою Україні.

1981 року із суворої зони взяли Андрія Турика до пермської тюрмної лікарні майже дужим і за місяць відправили на тамтой світ — так він заплатив за свій підпис під документом 19-х!

1982 року помер Михайло Курка (із генерації бандерівців).

1983 року 5 травня помер Олекса Тихий. Для мене цей рік був особливо важкий. Окрім власного балансування на грані життя і смерті, я втратив кращого побратима, а в жовтні померли батько і за 10 днів після батька помер брат Віктор.

5 вересня 1984 р. у День пам'яті жертв червоного терору покінчив життя самогубством мій другий побратим Юрко Литвин. Цього ж року помер від нелюдських знущань Валерій Марченко. Він заплатив за те, що оприлюднив демократичному світові документи Міністерства освіти про прискорення русифікації українців.

1985 року, напередодні Дня пам'яті жертв червоного терору, не стало Василя Стуса.

Після смерті Стуса настала деяка полегкість. Проте ще й 1986 року КДБ застосовував старі методи розправи зі своїми ідейними супротивниками і завдавав ударів нижче пояса.

13 вересня 1986 року мене взяли з кучинської в'язниці і привезли до пермської тюрми. Звідти я мав уже не вийти. І тільки великий досвід допоміг уникнути смерті та молитва, що там її склав:

Боже, створив ти мене,
Дав мені душу і тіло,
Визначив долю мою,
Вказавши велике діло.

Боже, поклав мені йти.
Крізь тюрми й безмежні муки
Шлях до святої мети,
Яку досягнуть вже онуки.

В час лютих ударів в неволі
Я чую підтримку твою —
У хворому й кволону тілі
Ти зміцнюєш душу мою.

Боже, з юнацьких років
Прагну до волі України.
Леле, так мало зробив —
Виснажив геть усі сили!

Боже, молю одного:
Дай волю моїй Україні!
Й ніколи не вчуєш мого
Жалю за смерть на чужині!

Я вижив, і мене спрямували до Чернігова, де з 26 вересня до 4 грудня полковник Герасименко провів зі мною кілька бесід, а тюрма чинила свою справу.

4 грудня відправили назад до Кучина. У Казані за стіною в сусідній камері сидів харків'янин Анцупов Євген Михайлович, який через необачність щодо умов утримання в слідчому ізоляторі зазнав інфаркту.

Від Казані до Пермі їхали разом. У Пермі розсадили, і я сидів сам. І знову Господь урятував мене. 11 січня приїхав до кучинської в'язниці.

Коли нас привезли були з Мордовії до Кучина 1980 р., капітан КДБ Чипкасов сказав мені, що впродовж усього строку КДБ не посадить мене ні з одним членом Гельсінкської групи до

однієї камери. Цієї настанови вони і дотримувалися до 1987 року. 1987 року настанова, мабуть, застаріла, і мені поталанило посидіти з тиждень із Михайлом Горинем, а потім із Скаличем, Сокульським, Калиниченком, Рубаном і, нарешті, найдовше (з травня до виїзду з Кучина 8.12.1987 року) з Грицьком Приходьком.

9 грудня спрямували конопляною поштою на заслання.

30 січня 1988 року прибув до с Березівки Парабельського району Томської області — місця мого заслання.

Перед спрямуванням на заслання в Кучино у супровідному документі написали: «... 5 років заслання. Режим суворий».

Відповідно до цього паперу всіх пересильних заморозували та морили голодом у карцерних камерах. У парабельській міліції наклали адміністративний нагляд і, таким чином, до обмежень заслання додали ще обмеження адміністративного нагляду.

Нагляд я оскаржив, і його в березні скасували.

Під час перебування в Чернігові 1986 року на запитання полковника Герасименка я пояснив, що коли б була можливість виїхати за кордон, виїхав би до Америки. Коли б у СРСР була можливість висловлювати свої думки і відстоювати інтереси України, я не їхав би за кордон, бо люблю не Америку, а Україну, коли ж тут не можна відкрито висловлювати свої погляди і за мною постійно чигатиме нова тюрма, то краще виїхати. Я не міняю Україну на Америку, я міняю тутешню неволю на заоканську свободу.

Шановне товариство з української Гельсінкської групи обрало мене головою групи. Діяльність групи від заснування я вважав корисною для добра української справи, і коли тепер, в умовах перебудови й демократизації совітського суспільства, з'явилася можливість відновити діяльність групи, я радий її всіляко активізувати.

Либонь, це й спричинилося до того, що 23.04.1988 р. полковник Гончар від імені верхів запропонував мені написати заяву про виїзд за кордон, нагадавши, що в Чернігові я висловлював бажання виїхати.

За півтора року обставини змінилися. Розширилася можливість говорити правду та обстоювати українські національні інтереси. З'явилася можливість відновити діяльність української

Гельсінкської групи, і за самвидав уже не судять. Вимальовується перспектива на створення не просто неформальних груп, а груп політичної дії, що в недалекому майбутньому може стати правом політичної діяльності та створення політичних партій.

З огляду на добро справи слід би жити на Україні, а не їхати за кордон. Березівка — теж не Україна. Але в Березівці майже половина населення українці. Вони їздять на Україну, мають листи з України. З Березівки, як мені здається, легше відчувати пульс життя України, ніж його можна було б відчувати з Нью-Йорка.

Звісно, для реалізації своїх потенцій у галузі теорії Нью-Йорк незрівнянно краще займає місце, ніж Березівка. Та я думаю, що для України тепер не так потрібне ще одне теоретичне обґрунтування права на самостійне місце під сонцем, як практичні дії на повернення собі своєї національної сутності на своїх етнічних землях.

Життєпис учасника національно-визвольних змагань становить громадський інтерес, очевидно, у двох аспектах, а саме: розвиток і формування національно-визвольної ідеології як його особистих переконань і, по-друге, його практична діяльність.

1. Я порівняв був вік революціонерів 1870-х років з віком совітських політв'язнів 1970-х років. Виявляється, сто років тому революціонери були значно молодші.

Друге, за спостереженнями комуністичних пропагандистів, на Україні вперше до церкви люди (переважно жінки) у 1970-х роках ішли у віці близько сорока років.

Таким чином, маємо факт пізнього дозрівання до ревізії офіційної ідеології.

Причина? Причина в тотальності комуністичної пропаганди. Людей забамбулюють із дошкільного віку до виходу на пенсію через газети, радіо, кіно, політзаняття, комплекс політизованих наук, збори, наради і т. ін. Система забамбулювання побудована так, щоб постійно тримати кожну людину під своїм впливом і не дати їй жодних можливостей вислизнути з-під цього впливу.

Тому, якщо навіть у юнака виникла думка про потребу національного визволення, він дуже довго борсається в тенетах офіційної ідеології, заки здужає нагромадити достатню кількість фактів і аргументів на спростування брехливості та теоретичної неспроможності офіційної ідеології та доведення теоретичної правильності засновків теорії національного визволення.

Не можна легковажити фактом, що Марксова теорія про переваги великої держави — антитеза теорії відокремлення нації — покладена в основу низки наук, що в сукупності обґрунтовують великодержавну ідеологію від найвищого філософського теоретичного осягнення світу через історичний матеріалізм до нижнього рівня політичного пояснення практичних рішень, тобто вона розрахована задовольнити запити людей в найширшому діапазоні їхніх теоретично-пізнавальних здібностей.

Яка б фікція не була в основі теорії, сама теорія розроблена докладно і глибоко.

Я не став зупинятися на довгому й важкому доланні численних постулатів офіційної ідеології в умовах перебудови й демократизації, бо цей опис викликав би нудоту. Я згадав емоційні моменти, що, закарбувавшись у пам'яті, в години теоретичних вагань привертали увагу до себе і, незважаючи на будь-яку хитромудру теоретичну побудову, примушували віддавати перевагу здоровому глуздові — найкращому судді в питаннях суспільної істини та справедливості.

Практична діяльність діяча проміжних стадій розвитку поневоленої нації (коли один масовий рух уже закінчився, а новий ще не настав) — просвітянство, агітація і пропаганда.

Організаційна частина підготовки до такої діяльності відбувається конспіративно, але позаяк мета — поширення ідей — за своєю природою публічна, то ініціатори вже на організаційній стадії поширюють свої крамольні ідеї і на другому-третьому році наводять агентів на свій слід і опиняються за ґратами.

Можна у власній хаті точити багнет таємно від влади хоч сто років, але поширювати ідеї таємно від влади довго неможливо. За моїми дослідженнями на великому числі середня тривалість від початку практичної праці до арешту становить близько трьох років.

Після цих трьох років настає довгий час ув'язнення, де людина знову теоретизує. Досвід організаційної діяльності, що його вона набуває в ув'язненні, обмежений уже хоч би через обмеженість соціальної структури контингенту в'язнів. Намагання компенсувати обмеженість за допомогою умоглядних проєкцій на широке суспільне тло трохи допомагає, проте не може цілковито надолужити структурної соціальної неповноти.

Цей короткий життєпис не міг бути повний, бо він не давня історія, а сучасність.

Кадебісти тепер підкреслюють, що вони офіцери і роблять те, що їм наказують. Учора робили одне, сьогодні — друге, а завтра, мовляв, може все знову переіменитися... І вони робитимуть дотеперішнє — будуть хапати, душити, нищити. Вони мріють про повернення «нормальних» порядків брежнєвського зразка. І готуються до повернення, перехоплюючи розмови, листи, статті та нагромаджуючи їх у досє на нас.

Ми мріємо, щоб старе не повернулося. Старе і не повернеться. Але зигзаг, за якого агентурні досє стануть матеріалами звинувачення, виключати не можна. Я можу ризикувати собою, але не маю права наражати на неприємності інших. З огляду на це мушу проминути у своєму життєписі деякі ранні факти та певні імена і цікаві моменти з нашого в'язнівського життя.

Травень 1988 року
с.Березівка
Сибір

II НЕВІДПРАВЛЕНИЙ ЛИСТ

Канада, професорові п. Даревичу

Шановний пане професоре!

25 березня отримав Вашого листа. Дякую за привітання з нагоди звільнення з в'язниці.

Окрім цікавої для мене інформації про поживавлення життя української громади та Вашу, пане Даревичу, професорську працю, Ви хочете почути про моє засланське життя і як на ньо-

му відбувається гласність та порушуєте ще одну важливу проблему про «зросійщення» Києва. «Якось дивно, що тамтешні українці встидаються розмовляти своєю мовою»,— пишете Ви.

В цьому листі я постараюся бодай частково задовольнити Ваш перший інтерес, а щодо другого, то, може, колись і про нього напишу.

Отже, про заслання. Воно теж кара, але вона додаткова і значно м'якша за ув'язнення.

На заслання мене везли конопляною поштою від 7.12.87 р. до 30.01.88 р. Документи на заслання оформляла парабельська районна міліція. Вона видала «Посвідку особи засланця», що заміняє мені паспорт. У посвідці вказано початок і кінець заслання та визначено, що 15 числа кожного місяця маю ходити для реєстрації до місцевого сільського міліціонера.

Міліція завдала мене також під адміністративний нагляд, що означає: не маю права покидати помешкання від 10-ї години вечора до 6-ї години ранку, повинен ходити до міліціонера для реєстрації своєї присутності 10, 15 і 20 числа кожного місяця і ще не маю права покидати територію Березівської сільради без дозволу міліціонера.

Перед від'їздом до села я попросив у старшого коменданта спецпоселення парабельського РВВС дозволу відвідати лікаря в районній лікарні. Він дозволив. Провів мене до лікарні, знайшов терапевта і домовився з ним, щоб мене прийняв. Я зайшов до кабінету і привітався.

— Сідайте,— запропонував молодий терапевт.

— Дякую. Я, знаєте, їду до села на заслання...

— Знаю,— перебив лікар.— На що скаржитесь?

— В основному на серце і шлунок. Передтим як поїхали в село, я хотів би знати можливості вашої районної лікарні щодо діагностування серцевих хвороб. В ув'язненні специфічна медицина, і тому, опинившись на волі, хотів би всебічної перевірки серця для встановлення правильного діагнозу. Хотів би послуhati поради доброго кардіолога.

— Роздягайтесь до поприуги.

Нетерпеливість лікаря спонукала скорочувати задумовану розмову, і я поцікавився вже тільки тим, що потрібне буде в Березівці при розв'язуванні проблеми праці:

— Хотів би знати, чи є в межах району можливість встановити міру фізичного напруження, яку витримує серце.

— У межах району цього зробити не можна. Це роблять у Томську. У нас немає спеціального обладнання.

Він почав слухати легені.

— Хворіли на легені?

— Ні, не хворів. Було тільки затемнення. Мене ще турбує шлунок.

— Що з ним? Як турбує?

— Уже здавна понижена кислотність. А останніми місяцями буває різкий гострий біль.

Це не страшно. При раковій шлунок не болить. Якщо буває біль, то це свідчить, що раку немає. Отже, не турбуйтеся. Давайте руку — поміряємо тиск. Верхній був 105, нижній — приблизно 80.

— Скільки? — питаю.

— 105. Скільки вам років?

— 61-й пішов.

— Для вашого віку це тиск саме враз. Можна сказати: чудовий тиск!

Він пішов до умивальника, даючи зрозуміти, що прийом закінчено. А що мені було робити? Почати сперечатися?..

Я вийшов з кабінету в коридор, де на мене чекав лейтенант. Він провів мене до міліції, і мене замкнули до камери.

Із пожилців камери був тільки один старий пияк. Він спав. Від стуку дверей прокинувся, глянув на мене, повернувся на нарах на другий бік і знову заснув. Мені ніщо не заважало обмірковувати відвідини лікаря.

Отже, засновкова інформація: вік 61 рік, тиск 105 на 80. Цей тиск лікар називає чудовим. Що має місце: лікар — неук і не знає, що такий тиск для такого віку зовсім низький, чи він знає це, а каже неправду?

Якщо лікар казав неправду не від неучтва і не від своєї брехливості, а під тиском міліції, тоді, може, він би і не образився, коли б йому став доводити справжнє значення згаданих цифр? Можливо.

Я не став сперечатися з лікарем, і відтоді мене не покидає думка: як добре було б, коли б у пацієнта був вихід у вигляді

права вибору лікаря. Треба, щоб поряд із державним лікарем був ще й приватний. Хай буде він платний. Аби був вибір. Коли б поруч з державним з'явився приватний лікар, що дбає про свій авторитет у пацієнтів, тоді і державний змушений був би згадати клятву Гіппократа.

Після того як я підписався на постанові про ознайомлення з фактом установадження адміністративного нагляду та змістом обмежень, мені видали посвідку особи засланця, привезли 30.01.88 р. до льотницька і підвели до літака Парабель–Березівка, я вперше (хоч і під наглядом міліціонера), але вже без збройного супроводу зробив кілька десятків кроків до літака.

Малий двокрилий літак на 12 місць загуркотів двигуном, ковзнув лижами по рівному снігу і пірнув у холодне небо.

Від Парабелі літак летів просто на схід. Під літаком рівна місцевість, що впереміж складалася із боліт та ділянок лісу різноманітних конфігурацій. Місцями сніговий килим покривав широкі й довгі ниви, і я подумав був, що тут луки чи, може, сільськогосподарські поля. Леле, помилявся — то теж болота.

Від Парабелі до Березівки понад сто км, а під криллям літака не було жодного села чи бодай хутірця. Болота і ліс, ліс і болота, безмежні простори і холод. Він проникає крізь корпус літака і починає брати за ноги. Добре, що я мав валянці. Та й летіти недовго, хвилин 30–40. Між іншим, зв'язок Березівки з іншим світом порівняно добрий. До Березівки літак літає шість разів тижнево. Узимку, коли морози скували всі болота, від Березівки ще можна доїхати на авто до Нарима, що близько 30 км від Парабеля. Регулярного руху по цій дорозі немає, але час від часу нею їздять. У теплу погоду повітряний транспорт — єдиний регулярний вид сполучення. А для окремого постачання вантажів використовують ще річку. Для телефонно-телеграфного зв'язку у Березівці є радіостанція. Щоправда, телефонний зв'язок доволі кепський. Хоч Березівка невелика (має приблизно 340 осіб населення), тут є своя дизельна електривня і невеличка котельня для водяного опалення гуртожитку, їдальні, контори та клубу.

Мене поселили в гуртожитку в кімнаті на п'ять осіб. У кімнаті жило три українці і зрусифікований німець. У той же день познайомився з міліціонером старшим лейтенантом Бала-

шовим П. А. Він перевірів мою посвідку, і ми обмінялися для знайомства кількома фразами. Він розповів трохи про Березівку.

У Березівці є одне підприємство — ЛЗП (лісозаготівельний пункт) і, можна сказати, одне виробництво — лісозаготівля, а все інше — допоміжні служби.

Позаяк за давнім і незмінним звичаєм усі засланці мають працювати, то наступного дня мене викликав начальник ЛЗП для влаштування до праці. Він спитав, який фах я маю. Коли я сказав, що юрист, він, посміхаючись, сказав, що юриста тут не треба, а треба міцні, здорові руки. «А що ще зможете робити? — питає.— У нас тут лісопвал. Роботи всі тяжкі. Куди ж вас послати?»

Я розповів, що мені пішов 61-й рік і за станом здоров'я я нездужаю виконувати важку працю. Разом з тим я хотів би якийсь час відпочити після ув'язнення.

— А на які кошти ви житимете?

— На перший випадок вже маю 40 крб. потім надійдуть 870 крб., що їх заробив на Уралі за 10 років, а далі оформлятиму пенсію.

— Ну, гаразд. Там буде видно,

— Отже, я поки що піду?

— Ідіть.

І я пішов, задоволений з того, що наступного дня не мушу йти до праці. Прийшовши до гуртожитку, я витягнув з торби свої папери і сів писати листи. Степан із цієї кімнати був у розпорядженні завгоспу Воронкової і возив до їдальні дрова на кінних санях. Він частенько заходив до кімнати і дивився на моє писання. Я пояснив йому, що в час конопляної пошти на пересильних тюрмах писав листи родичам своїх друзів і тепер треба підписувати їх і порозсилати.

— Авжеж, — відіззався він із розумінням.

Приблизно о 5-й годині вечора повернувся з лісопвалу Грицько, а потім і Володя з гаража. Грицько вже не молодий. Йому біля 50-ти років. У Березівці живе коло 6 років. А Володі ще й 20-ти років немає. У Березівці другий місяць. Приїхав до Сибіру по вербовці з Івано-Франківської області, щоб заробити грошей. Хотів працювати на автолісовозі, бо шофери лісовозів заробляють бува і по 500 крб. місячно. Спочатку був у Наримі.

Там не давали авто, і він попросився до Березівки. Та тут теж немає вільного авто, ось він і працює поки що в гаражі автослусарем. Покинув би Сибір і поїхав би додому, так немає грошей на дорогу. Думає до сплаву працювати в гаражі, а потім піти на сплав. Там добре заробляють. Після сплаву можна буде й додому вертати. Розповідає він це без великої впевненості і як далі піде, він і сам напевне не знає.

За два дні начальник мене викликав і каже:

— Я все-таки мушу вас влаштувати до праці.

— Що, наказали зверху?

— Ану ж у майбутньому вас притиснуть по вашій лінії,— (тобто по лінії кадебістського нагляду),— і ви тоді скажете, що хотіли б працювати, та вам не дали роботи.

— Я відповідальність візьму на себе, і вам жодної прочуханки не буде.

— Ні, я все-таки зараз напишу наказ. Так буде краще. Одержите спецодяг. А далі видно буде.

І він написав у книзі наказів, що мене прийняли до праці різноробом. У той же день мені видали спецодяг: ватяні штани, куфайку, валянці і рукавиці.

Наступного дня наказали їхати на височенному авто (МАЗ) по дрова разом із двома іншими чоловіками з гуртожитку. Одним із них був Степан Близнюк. Пішли ми до гаража, звідки мали виїжджати, проте авто виявилось несправне. Шофер узявся лагодити. Ми чекали цілий день. А коли шофер нарешті полагодив, то вже пізно було виїжджати. Так скінчився мій перший робочий день.

Наступного дня ми виїхали зранку. У дорозі авто знову зіпсувалося. Слава Богу, що мороз був невеликий (приблизно — 20 °С) і шофер міг голими руками вигвинчувати й загвинчувати рурки. Ми всі допомагали йому як могли. Авто наше стояло поперек дороги, і я все думав: як можна так перегороджувати дорогу? Виявилось, що можна. Бо за дві з гаком години, що ми простояли впоперек дороги, проїхало тільки одне авто.

Щоб прогріти рурку і вигнати з неї лід, розклали багаття: наламали дров, а потім націдили з бака піввідра солярки і облили дрова. Коли вогонь пригасав, поливали його знову з відра соляркою.

Нарешті всі четверо всілися до кабіни й поїхали до пункту лісоповалу. Коли зупинилися на пункті, хтось зауважив, що з бака тече солярка — забулися загвинтити болт. Подумав, що шоферові перепаде на горіхи, аж ні, ніхто й слова не сказав. Він знову заповнив бак соляркою, і ми поїхали на склад, де люди обробляють ліс і складають його в купи на лід річки (для майбутнього сплаву). Навантажили повний кузов обрубків і довго вовтузилися, заки зачинили задній борт. При цьому я смикнув дужче, ніж дозволяє мені серце, і воно заболіло.

Вночі серце також не давало спати. Ще коли був у кімнаті один, може б, і подолав біль, а то ж нас четверо. Ви знаєте, що означає чотири душі в одній кімнаті: той хропе просто у вухо, той хоче, щоб динамік радіотрансляції був ввімкнтий весь час (а то означає, що за вісім годин ночі він бубонить годин чотири), інший звечора хоче довго читати книжку і т. ін. Люди до мене ставилися добре з самого початку, але не могли вони пристосувати свій триб життя до мене.

Наступного дня я пішов не до праці, а до лікаря (фельдшера). Він дав мені звільнення від праці на два дні.

За ці дні начальником ЛЗП став інший чоловік, В. О. Іванов. Він викликав мене і, посилаючись на слова когось із Парабелі, заявив, що, позаяк у мене немає жодних медичних документів про нездужання, вважає мене за цілком дужу людину і наказує їхати знову по дрова. Я відмовився, пішов до лікаря і взяв спрямування до парабельської райлікарні, аби пройти комісію для визначення міри спроможності до фізичних навантажень.

Щоб вилетіти з Березівки до Парабелі, узяв записку у міліціонера, якою він дозволяв начальниці аеропорту продати мені квиток. Вона прочитала папірець і для певності подзвонила до районної міліції. Звідти дозволили. Березівський міліціонер наказав мені у Парабелі замільдуватися до коменданта, що наглядає від міліції за засланцями.

У Парабелі я зупинився в готелі, відвідав лікарню, пішов до міліції, і комендант мені сказав приходити до нього кожний день і розповідати все про хід лікування.

У Парабелі пробув із 9 до 13 лютого. Либонь, понад 95 % часу провів у чеканні біля дверей трьох кабінетів.

Напочатку були підстави гадати, що мене можуть покласти до стаціонару для більш-менш ґрунтовної перевірки здоров'я (я хотів зробити рентгеноскопію серця, легенів, шлунка) та полікувати зуби (потрібно вставляти два зубні мости), та вже через два дні внаслідок запаралельності з міліцією цю перспективу рішуче відкинули. На моє клопотання про стаціонар лікар заявив, що я ще тут, у Сибіру, не встиг попрацювати, а вже претендую на стаціонарне лікування. Коли ж я сказав, що мені треба добре перевірити серце для встановлення правильного діагнозу, він глузливо кинув: «Ну, ми не будемо тут для вас організувати кардіологічний інститут!» І я пройшов тільки одне дослідження — електрокардіограму.

На підставі двох вимірювань тиску крові, моїх коротких пояснень та ЕКГ 13 лютого комісія із двох осіб встановила діагноз — склеротичний кардіосклероз — і написала в довідці, що мені протипоказана важка фізична праця, пов'язана з тривалим ходінням.

У Березівці начальник ЛЗП, прочитавши довідку медкомісії, сказав;

— У нас тут лісоповал. Тут усі роботи важкі. А якщо й є дві-три роботи легкі, то на них працюють наші люди, що все життя тут працювали, вийшли на пенсію і тепер працюють на цих легких роботах.

Мова про кількох сторожів.

— А я не претендую. Ви цілком справедливо чините, що віддасте перевагу своїм людям, а не мені, по суті, випадковій людині. Лишіть мене на мене самого. Дайте мені спокій. Тут он добра природа, чисте повітря. Може, я трохи оклигаю після в'язниці і сам прийду до вас.

— Тут вам не курорт! Вас прислали на заслання, а не на відпочинок, — кинув міліціонер, що теж був у кімнаті, і продовжив: — У нас в Союзі всі повинні працювати.

— Я пенсійного віку і недужий.

— А як же ви будете жити? На що?

— Наразі мені трохи допомогли рідні. Потім буду оформляти пенсію.

— Який у вас стаж? Ви ж весь час сиділи. Ви ж майже не працювали.

— Біля 17 років.

— Це ж ви одержуватимете менше 40 карбованців. Як же ви на них проживете?

— Яке ваше діло, як я розтягуватиму гроші? У мене є друзі, сестра, проживу яюсь.

— Але ж засланці повинні працювати.

— Я користуюсь правом совітських громадян після шістдесяти років не працювати чи я цим правом не користуюсь?

Відповіді не було.

— Гаразд,— підсумував розмову начальник,— ще пошукаємо вам легку працю.

На початку перебування у Березівці я питав начальників, чи нададуть вони квартиру в разі приїзду до мене жінки. Вони прихильно ставилися до її приїзду і обіцяли надати помешкання. Причому питав я неодноразово, і вони неодноразово обіцяли. Проте з бігом часу ставлення до мене стало мінятися на гірше, бо ставало все ясніше, що я не стандартна особа і ніяк не виходить загнати мене в стандартні рамки: по-перше, до праці не поспішаю і, мабуть, таки працювати не збираюся, по-друге,— що вже зовсім погано,— з другої половини лютого мені почало надходити багато листів, і не тільки від совітських громадян, які з точки зору ревних охоронців старої державності були сумнівної політичної репутації, але й з-за кордону. На всі листи я стараюся відповідати, а в листах дозволяю собі відвертість більшу, ніж її може перетравити шлунок людей закостенілого сталінського гарту. 18 лютого по дорозі до пошти зустрів начальника ЛЗП. Він зупинив мене і сказав, що нарешті знайшов для мене легку працю — приймати й сортувати на складі (за 40 та 100 км від Березівки) деревину. «Нічого важчого від олівця та дощечки для записів підіймати не треба»,— сказав іронічно.

— Гаразд, піду.

— Приходьте ввечері до контори, познайомлю вас із майстрами.

— Добре.

Хоч у душі зовсім не радів з такої перспективи.

Опівдні з Березівки прилетів комендант з районної міліції. Я години дві гуляв по тайзі і, припускаючи, що він міг мене шука-

ти, пішов до контори, де його бачили люди. Привітавшись до всіх, я сказав, що хотів би з ним поговорити.

— Я теж маю до вас справу,— каже.— Увечері зайдете до кімнати приїжджих.

— Гарзд.

— Ага,— обізвався до мене начальник ЛЗП,— те, що я вранці казав про працю, скасовую.

— Добре. Ми всі в руках Всевишнього,— мовив безбожникам.

З тиждень не було спроб влаштувати мене до праці, і я взявся писати листи.

Побачивши на столі лист із Німеччини, Володя питає:

— А чи не провокація це?

— Ні, не провокація.

— А може, вони хочуть вас випробувати?

— Вони мене добре випробували за минулі десять років.

Якийсь час пильні погляди пожилців гуртожитку на мій папір та писало стримували трохи мене— не хотілося загострювати стосунки.

І я взявся писати рецензію на «Психологічний словник» за редакцією члена-кореспондента АПН СРСР Войтка 1982 року видання. А потім зважив, що подібні піднаглядні обставини можуть тривати цілих п'ять років і тому безглуздо було б блокувати самого себе. Якщо маю бути заблокований, то в усякому разі зовнішньою силою, а не самим собою. І почав писати стільки, скільки дозволяли обставини у спільній кімнаті. Небагато вони дозволяли, та все-таки листування розширювалося.

Комендант увечері сказав, що з Києва надійшла вказівка до Томська, а з Томська доручили йому підготувати на мене матеріали для помилування.

— Але ж я помилування не просив,— кажу йому.

— А може, ваші рідні написали?

— Ні, мої рідні теж не могли написати.

— Ну, мене це не цікавить. Моє завдання — виконати доручення.

Усе доручення полягало в тому, щоб записати роки народження та адреси моїх близьких родичів.

24.02.88 р. до Березівки навідався співробітник КДБ. Зі мною він не вважав за потрібне зустрітися, зате викликав усіх людей, з якими я бодай двічі побалакав, і розпитував, з ким я спілкуюся, що розповідаю, звідки отримую листи і що пишу. Які книжки читаю і чи немає книжок антисовітського змісту.

Після чекіста міліціонер сказав, що до оформлення пенсії мені доведеться працювати. 27.02.88 р. до Березівки приїхала жінка. Начальник відмовив надати помешкання, пояснюючи відмову від своєї обіцянки зміною обставин. Дві доби ми прожили в червоному кутку гуртожитку, в якому, на наше щастя, зіпсувався телевізор, і тому нічого було робити в ньому пожилцям. Потім добрі люди відпустили нам на кілька місяців кімнату з кухнею, де й знайшли ми бодай відносний затишок.

Жінка розповіла про секцію з національних питань, і зокрема українську групу в ній, «Московского общественного семинара по гуманитарним проблемам», а 1.03.88 р. я одержав від цього семінару пропозицію до співпраці, яку радо прийняв, хоча не знаю, що можу зробити для нього. У той же час редактор московського журналу «Гласность» надіслав мені листа зі щирою турботою за мій стан здоров'я та умови життя. Другий примірник листа спрямував до Томського обласного управління внутрішніх справ.

У Томську цей лист отримали 2.03.88 р. (на день раніше за мене) і відреагували негайно, наказавши березівському дільничному міліціонерові допитати, розібратися, налякати, нейтралізувати і т. ін., тобто відреагували цілковито в дусі старих благословенних безправно-стабільних часів. Другого березня зранку господареві квартири дали добру прочуханку за те, що пустив нас на квартиру до себе, де за мною незрівнянно важче слідкувати, ніж було в гуртожитку. Вирішили загнати мене знову до гуртожитку після від'їзду жінки.

Через годину після цього міліціонер навідався до нас на квартиру. Відбулася доволі темпераментна розмова. А назавтра (3.03.88) я отримав примірник листа Є. Григорянца, що остаточно з'ясував мені причину події. За день-два після цього зі Львова повідомили про створення виконкому для відновлення діяльності УГС, що журнал «Український вісник» — це орган Української Гельсінської групи. Таким чином, Гельсінська група

існує не тільки в силу того факту, що вона не самоліквідувалася (як Московська), а й існує фактично. Це вже стосується до мене безпосередньо, бо, як один з уцілілих фундаторів групи, я, звісна річ, не можу зневажати смерть моїх побратимів дочасним виходом з неї. Михайло Горинь запропонував мені очолити виконком УГС.

— Навіщо це? Я ж дуже далеко, практично не можу керувати.

— Після оголошення нас можуть арештувати.

— В такому разі — згода. Я недавно вийшов з тюрми, то й знову можу туди повернутися.

І листування, і телефонічна розмова про Групу відбувалися не поза увагою наших пильних «душпастирів», що й відбивається на ставленні місцевих начальників та урядовців до мене.

Посилили адміністративний нагляд, заборонивши полишати помешкання уже не з 10-ї години вечора, а з 9-ї і до 6-ї ранку, мільдуватися у міліціонера не тільки 10, 15, 20, а ще й 30 числа кожного місяця.

5.03.88 р. спрямував прокуророві Парабельського району скаргу на незаконність адміністративного нагляду.

У Березівці багато вже роками покинутих квартир у старих бараках. Я просив начальника ЛЗП дозволити мені відремонтувати одну з них власними силами. Він не дозволив. Мовляв, усе будемо ремонтувати для своїх робітників. Проте це просто відмовка — ЛЗП вже кілька років неспроможний побудувати новий будинок через брак робітників, і якби вони тепер звідки-лясь з'явилися, то добудували б новий будинок, ремонтували б жилі помешкання, що також вкрай потребують ремонту, а не бралися б за квартири, до яких руки не доходили вже багато років.

Напередодні совітського жіночого свята 8 Березня у крамниці за списком продавали по пляшці 28-градусної горілки та по дві пачки індійського чаю. Ми теж хотіли купити й пішли до крамниці. Крамарка, поглянувши на нас, сказала, що мене і жінку Балашов викреслив зі списку.

— А мене,— питає жінка капітана Балашова,— на якій підставі ви позбавили горілки до жіночого свята?

Балашов:

— Вас позбавили й індійського чаю. Крамниця обслуговує тільки прописаних у Березівці людей, а ви навіть тимчасово не прописалися.

9.03.88. Знову просив Іванова надати житло.

— У нас немає,— каже.— Усе, що в нас є, ми віддаємо своїм робітникам, а ви працювати не хочете.

— Дозвольте мені відремонтувати кімнату, що стоїть без вікон уже кілька років.

— Ми відремонтуємо її для своїх робітників.

— Чого ж у минулі роки не ремонтували?

— У нас для вас немає помешкання,— кинув роздратовано.

— Як вас розуміти: ви не даєте, а якщо я сам знайду, ви перешкоджатимете чи ні?

Присутній замісник:

— Ви не можете проявити ініціативу, бо весь жилфонд у нашому розпорядженні.

— Дайте мені остаточну формулу відмови. Якщо ви й самі не надаєте помешкання, не дозволяєте мені самому знайти чи відремонтувати покинуте помешкання, я писатиму скаргу. Щоб мене перевели до іншої місцевості.

— Пишіть! Пишіть! — загукали гуртом, відкрито задоволені з перспективи спекатися мене.

10.03.88 р. мав розмову з головою сільради.

— Яку,— питаю,— ролю відіграє сільрада в розподілі житла?

— Ніякої,— каже.— Ну, у нас є відповідна комісія. Ми ставимо на чергу для покращення житлових умов тощо, але розподіляє житло дирекція ЛЗП.

— Чи не могли б ви посприяти, аби мені дозволили відремонтувати покинуту і без вікон кімнату?

— У нас буде нарада сьогодні о 7-й годині вечора. Я побалакаю. Прийдіть завтра вранці,— сказала доволі прихильно.

11.03.88 р. пішов до сільради. Поглянувши якимось ніяково на мене, каже:

— Навесні прийдуть сюди дві сім'ї. Вони робітники, і їм ЛЗП надасть житло, того для вас немає.

— Їм ЛЗП надасть житло, придатне для життя. До кімнати без вікон їх не поселять?

До відповіді на таке запитання вчорашня нарада не підготувала головищу, і вона ніяково промовчала.

Увечері спрямував скаргу до голови облвиконкому з клопотанням дати вказівку забезпечити житлом або перевести до подальшого відбування заслання туди, де воно є.

А втім, не все прикро й з офіційного боку.

17.03.88 р. Балашов оголосив рішення прокурора Парабельського району про скасування адміністративного нагляду. Розмова була в конторі ЛЗП, й Іванов запропонував мені нову працю — в'язати віники та підшивати валянци. Коли ж я заїкнувся про квартиру, відповів: «Нічого я дати вам не можу». Отже, продовжується намагання загнати мене до гуртожитку. Вони чекають на від'їзд жінки і тоді намірюються поводитися зі мною як із самотнім на тій підставі, що я не одружений.

19.03.88 р. ходив утретє до контори, щоб купити дров.

Головна бухгалтерка:

— Треба, щоб Іванов дав вказівку. Я:

— Іванов сказав, що це не його справа, що дровами займається зав. господарством Воронкова.

Головна бухгалтерка:

— А Воронкова дозволяє?

Пішов до Воронкової в гуртожиток. Вона сказала:

— Хай бухгалтерія виписує дрова. Треба, щоб Іванов сказав.

Я пішов до контори і сказав бухгалтерці, що Воронкова сама не заперече. Главбух виписала 1 м³ дров. Я заплатив гроші, узяв квиток, пішов до гуртожитку, знайшов Воронкову і, простягаючи їй квиток, кажу:

— Бухгалтерія виписала.

— А Іванов дозволив? Я:

Іванов сказав, що дровами займаєтесь ви.

Воронкова:

— Та Іванов мені сказав не давати вам і рубанця! І не взяла квиток.

Так ось воно як! Нарешті вузол розв'язався: і квартира, і дрова — усе віддали «душпастирі» до одних рук, щоб централізовано затискати мене в гуртожиток.

Пішов шукати Іванова. Не знайшов. Повернувся до квартири з квитком і без дров. Смішно: морозити холодом серед лісів у

самих нетрях тайги! Кілька сусідських сімей набиваються зі своїми дровами і кажуть брати скільки завгодно і коли завгодно. Та не дуже велика праця сходити до лісу і принести звіди підходящу ломаку.

20.03.88 р. стало відомо, що бригада шляховиків виїжджає з Березівки і звільняє квартиру в бараці. Я пішов до контори. Щойно привітався до Іванова, як він каже:

— А чому б вам не піти працювати на пилораму?

— Що там робити? — питаю.

— Носити тирсу. Праця в другу зміну.

— Може, й можна. Щоправда, сердечникам не радять працювати в нічні зміни, але я подумаю. Я чув, що шляховики виїжджають,— узявся я за своє.— Може, дасте мені ту кімнату?

— Її уже віддали. А місце у вас у гуртожитку.

— Але ж у мене жінка. Дайте кімнату в гуртожитку для нас двох.

— Ну, цього не можна! Сюди приїжджає начальство, їм треба місце для ночівлі. Та й потім ви ж не одружений.

— Я вам особисто не скоїв жодного зла, а ви так вороже до мене ставитеся.

— А що ви мені можете зробити!

— Скажіть, ну, чого ви не хочете дозволити мені відремонтувати квартиру своїми силами? У вас же багато занедбаних, покинутих квартир.

— У нас нема лісоматеріалу.

— Не смішіть людей: посеред тайги, з власною пилорамою... Проте я зроблю й без вашого лісоматеріалу. Знайду на дорозі пару дощок, і майстер зробить із них дві віконні рами.

— Це ви тепер так кажете, а потім забagnetе дошки для одвірків та для заміни підлоги.

— Підлогу не треба міняти. Треба тільки дві рами та грубку з чавунною плитою. Й те не становить проблеми, бо плити у крамниці є.

— Ні, нема лісоматеріалу у нас. І все.

Тема закінчилася,— почали товкти воду в ступі. І я перейшов до другого питання.

— Ви наказали Воронковій не давати мені ні рубанця дров. З якої це рації?

— Нам треба забезпечити усіх своїх людей. А робітників для розвезення дров не вистачає.

— Але ж ви розвозите дрова під кожен двір десятками кубометрів. Мені треба не лісовоз на 25 м³ з лісонавантажувачем, а кінні сани на одну годину. Адже я купив тільки один кубометр.

— Нічого зробити не можу.

— Хочете, щоб я серед тайги замерз? Не замерзну!

— У нас для вас немає дров!

— Що, маєте вказівку загнати мене до гуртожитку? Проте відповідно до норм житлового законодавства пожильці відомчих квартир мають право без згоди адміністрації прописувати на свою житлоплощу квартирантів. А в селі є багато добрих людей.

— Я не заперечую, що вони мають таке право.

20.03.88 р. Балашов сказав, що жінка не має права жити тут без постійної прописки понад півтора місяця. Якщо затримається довше, спочатку оштрафують, а потім...

На заяву з клопотанням посприяти забезпечити мене квартирою з 14.03.88 р. до ст. коменданта спецпоселення Парабельського РВВС отримав відповідь такого змісту:

«На ваш лист відповідаю, що в с Березівці житловим фондом розпоряджається Березівська сільрада та адміністрація березівського ЛЗП.

До діяльності цих установ я втручатися не уповноважений.

Що стосується вас, то ви, як особа, що відбуває додаткову міру покарання, помешканням у с. Березівка забезпечені».

У відповіді читався розрахунок: жінка побуде зі мною та й поїде. А самотний нехай іде до гуртожитку.

26.03.88 р. я проводжав жінку додому. Сонце яскраво світилося і звідусіль віддзеркалювалося від білого світу. Очі мружилися, шукали якоїсь м'якої темної поверхні. Вони знайшли зелену стіну лісу, що темніла вкрапленнями чорно-білих беріз. А в затишку із сонячного боку зі стріхи аеропорту часто падали краплі. Перевівши погляд з високих ялин на густу вервечку крапель та нагріту сонцем стіну, що дихала свіжою парю, жінка обізвалася:

— Як я буду їхати в таку теплінь у цьому важкому зимовому пальті?

— До Москви не буде жарко. Я не вірю в сибірське березневе тепло. У Кучині воно по-справжньому починається 20–25 квітня, а тут не тепліше. Журба і холодок витали над нами в останні дні. Дастьбі, все буде добре...

* * *

Нудна хроніка щоденного борсання у безупинних змаганнях за можливість бути собою, а не поплисти, як скіпка за водою. Коли б за межами цього борсання нічого більше й не було, життя було б майже нестерпне. Слава Богу, що за межами невеличкого кола владоможців живуть прості люди, що мають і здоровий глузд для справедливого поцінування моїх з начальством взаємин, і нормальне людське серце, що співчуває і шукає способів допомогти. Я знаю ідейну свою правоту, а вони бачать буденну життєву несправедливість. Шкода, що не можу згадати тутка їхні імена — не хочу бути причиною погіршення їхнього становища, що може настати через погіршення стосунків з начальством.

* * *

Гірко: замість думати над широкими національними проблемами, змагаюся за квартиру та дрова; замість писати щось істотне, втягнувся в описування щоденної суєти.

1.04.1988 року.

Сьогодні 20 квітня. Я побоявся відправляти цей лист до пана Даревича в Канаду, позаяк на початках квітня довідався, що листи до Німеччини застрягли — якщо решето замінили на сито, то цей лист застрягне. Писати окремий примірник для того сита було ніколи, а цим одним примірником ризикувати не хотілося, ось він і пролежав до 20 квітня.

Особливих новин за цей час не сталося, коли не рахувати, що з сільради ходили до деяких моїх знайомих і наказали їм не брати мене до себе на квартиру, а міліціонер підганяв господаря, що поселив мене тимчасово, починати ремонт свого помешкання і виганяти мене з хати. На щастя, господар не злякався міліціонера, того я поки що маю затишний куток.

ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО
Квітень, 1988 р.

ІІІ ПРОЩАВАЙ, СИБІР!

Сибір вразив мене безмежністю простору. Не те щоб грандіозністю величі, як голі гори Кавказу, а нескінченною безмовною пустельністю. З Томська в Колпашево мене везли в легковій машині з незагратованими вікнами, і я міг втішатися відкритістю оглядання. Коли ми сіли в машину, я запитав старшого лейтенанта: «А далеко до Колпашева?» — «Та ні, не далеко. Дрібниця. Годин за сім доїдемо...» А потім у Березівці люди казали щодо своїх знайомих: «Та ось тут поруч живе Іван Іванович... Та ось біля Парабелі... їздив ось до Пудіна...» І це «ось тут», «ось поруч», що означало сусіднє селище, яке відповідно до українського розуміння я звик сприймати як звичайну відстань між селами три-п'ять кілометрів, тут, виявляється, означає вісімдесят, сто, двісті кілометрів — дивовижно!

Під крилом літака за ледь задимленим ілюмінатором були галявини і дерева, дерева і галявини. Галявини круглі, продовгувасті, довгі і вузькі, прямі й вигнуті, а поміж цими галявинами сосни, ялини і ще якісь хвойні дерева. Це не суцільний масив. Це безліч ділянок найрозмаїтішої форми і величини, що оточують галявини такої ж вигадливої форми.

Чого більше: лісу чи галявин поміж лісом? Що тут: галявини в лісі чи ліс на безкрайній рівнині, перемежований галявинами?

Я запитав у сусіда по сидінню:

— Що це, колгоспні лани?

— Та ви що, це болото!

— А отам далі?

— Болото. Все навколо болото.

— Як болото?

— А отак: уся Томська область — суцільне болото,

— Чому стільки поваленого, покрученого лісу, до того ж більшість не великі дерева, а молоді, підлісок?

— Немає ґрунту. Нема на чому дереву стояти. Ні за що вчепитися корінню. Поки маленьке — тримається, а тільки-но піросло, подме вітер, і воно валиться.

Річища рік так химерно вигинають свої улоговини, що вони зовсім не знають, куди їм текти. У них немає напрямку, у них

нема поривання, у них немає волі досягти своєї мети — влитися у велику ріку, аби далі дістатися океану. Усе — ліс, болота, річки — безформне, нікуди не спрямоване і незрушне. Тут нема життя як осягнення якоїсь мети, досконалості. Либонь, ця величезна земля, що зачалася під льодом і снігом, має таку саму величезну силу приборкати непогамований людський дух, втишити пристрасті, загасити цілеспрямованість і довести бурхливу натуру людини до стану глибокого умиротворення й спокійного споглядання непорушної природи і далеких непорушних мерехтливих зірок.

Під літаком той самий холодний пейзаж. Скільки летимо, він анітрохи не змінився. І правобіч, і лівобіч такий самий. Скрізь усе однакове. Та й чи летимо? Може, зависли у повітрі на одному місці? Чи літаємо по колу? І який сенс куди-небудь летіти, коли однаково в будь-якому новому місці вся природа така сама, як і ось тут в цю мить під літаком?

Бр-р-р... Зимно. Не від 35 градусів морозу, а від позбавленого життя, безлюдного і одноманітного обширу.

То ось що вбивало тут революціонерів! Вони дичавіли. Або обертались на ченців, відлюдків. Лише один з семи-восьми засланців повертався до революційної діяльності. Решта тут дотлівали. І не дивно: ця одвічна непорушність схиляє до думки про таку ж одвічну непохитність Росії з її безладними, але так само одвічними і непохитними порядками. Не може тут розвинути який-небудь бурхливий рух.

А може, вони не безладні, ці порядки? Може, вони саме й відповідають духові цієї природи, духові цих безформних боліт, лісів та річок, що нікуди не пориваються? Може, в цій зачаєній непорушності й полягає гарантія цілості: адже завжди голову розбиває той, хто біжить, а не той, хто сидить? Ні-і, це не зачаєна непорушність, це непорушність дрімотна...

Поки моя думка безконтрольно літала від завіконних пейзажів в Тобольськ до Грабовського, на Кару до Софії Богомолець, до долі Калюжних і знову поверталася до ось цих не історичних, але натуральних засніжених лісів і боліт, літак підлетів до Березівки і щасливо опустився на лижі.

За вказівкою парабельської міліції мене поселили в робітничому гуртожитку, а оскільки за мною встановили і

адміністративний нагляд заборonoю виходити з гуртожитку від 10-ї години вечора і до 6-ї години ранку, то щовечора після 10-ї години приходив міліціонер Балашов і перевіряв, чи я на місці.

Гуртожиток був переповнений засланнями, колишніми засланнями і вербованими—взагалі народом, який знає в'язницю не лише зовні,— тому поставилися до мене доволі добре. Дізнавшись, що я сидів за політику, то один, то другий звертався з різними запитаннями. А загалом не нав'язувалися і більше робили свої звичайні справи у вільний від праці час: грали в карти, пили брагу, грали на гітарі, співали, сварилися, інколи — билися.

Мене поселили в кімнату на п'ять осіб із спокійними людьми. Вони ставились до мене дуже добре, але у них був свій ритм життя і змінити його вони не мали змоги, через те виходило так, що я спав не більше чотирьох-п'яти годин на добу, а інколи й зовсім мало. Це не сприяло поліпшенню здоров'я після в'язниці. Треба було переходити на квартиру.

В гуртожиток КДБ влаштував мене для себе пречудово: постійний гамір не давав мені можливості нормально спати, і від цього боліло серце, від нерегулярного харчування — розлад шлунка, і три мешканці кімнати зобов'язані постійно стежити за мною і доповідати про всі дрібниці в моїй поведінці.

Певна річ, це не завадило мені розпочати широке листування, але на щось більше в таких умовах сподіватися було годі. Понад те, погіршення здоров'я могло взагалі вивести мене з громадського життя. Я ж плекав у серці нездоланий потяг до пера і паперу.

Вже до середини місяця визначився характер взаємин з офіційною частиною села. Вона складалася лише з кількох чоловік, та оскільки це влада, до того ж підтримувана всесильною постановою ЧК, то саме вона і створює атмосферу громадських відносин у селі.

Вивчаючи село, вже наприкінці місяця твердо упевнився, що настроїти його проти мене не вдасться, що на провокацію проти мене майже неможливо знайти тут людину, а це з погляду майбутнього надзвичайно важливо. Люди на моєму боці. Переважна більшість жителів села суджені, у недавньому чи більш віддаленому минулому були репресовані і їхні діти. Але вони не хочуть

боротися. Вони хочуть мирно жити. Вони не хочуть псувати стосунки з властями, тому співчують і ладні допомогти, але тільки в приватному спілкуванні. І то дяка Богові! Оця людська доброта, виявлена у приязній усмішці чи вітанні, у щирій розмові, добрій пораді втішала серце і дуже допомагала бачити в Сибірі не лише суцільний холод і відлюдність.

За такого ставлення людей навіть найжорсткіше ставлення начальства стає терпиміше. Щоразу, коли викликали в контору для чергового наскоку і своєю наступальною несправедливістю, мов лещатами, стискували всього, як пружину, душу проймав холод: усі люди, що там, поза стінами начальницького кабінету, є немічні, зовсім безсилі, чужі — власне кажучи, байдуже, пасивне тло, на якому відбувається моя одноособова сутичка з організованим у державну силу насильством. Незатишно і холодно. Вийшовши з кабінету, простуєш у цьому холоді, мовби у якомусь невидимому кокони. Та ось здибуєш одну, другу людину із спокійним і зовсім не ворожим обличчям, і холод відступає, і серце знову виповнюється теплом. Сталева стиснута пружина мало-помалу послаблюється, і в душі відновлюється потрібна рівновага.

Все-таки нині заслання — це не заслання сталінських часів, навіть не заслання початку вісімдесятих років. Ось бодай зв'язок із зовнішнім світом. Колись і від рідних важко було дістати лист, а тепер? До мене почали надходити листи не лише від рідних і близьких, а й з-за кордону — це ж диво! Я почав одержувати допомогу від своїх українських друзів і встановив з ними співробітництво. З Москви виступив на мій захист неофіційний журнал «Гласность» з його редактором С. Григор'янцем. Запропонували співробітництво Олексій Смирнов, Віктор Пестов (із Свердловська), «Експресс-хроника» та ін.

В кінці травня зазнаючися з двома чудовими людьми: Оленою Микитівною Санниковою з Москви та Станіславом Вячеславовичем Божком з Томська. Вони приїхали в Березівку наприкінці травня. Мали намір повернутися наступного дня вахтовим літаком, але цей літак відлетів раніше обіцяного часу, і мої друзі (на мою втіху і їхню прикрість) лишилися ще мало не на дві доби. Вони ознайомили мене із станом правозахисного руху

в Москві і Томську. Я ознайомив їх у загальних рисах із своєю судовою справою та уральськими політзонами.

А далі звернулися до проблеми майбутнього перебудови. Вони більше бачили світу, ніж я, бо спілкувалися у великих містах, а мене з камери парабельської міліції міліціонер провів до літака, і Березівка — мій перший відкритий світ. Протягом десяти років тілом я був у руках наглядачів, а душею — у газетах, книжках, журналах. На основі цієї інформації я виробляв своє розуміння суті змін та уявлення про майбутнє. І було воно у мене оптимістичне. Мої молоді гості, ґрунтуючись на ширших спостереженнях життя, висловлювались не вельми оптимістично. Виходив дуже цікавий обмін з приводу найболючіших проблем дня. Заразом зробили прогулянку за Березівку Наримським шляхом. Він іще як слід не підсох, і ми, вибираючи сухіші місця, вийшли на пагорбок і вмостилися на зваленому дереві. Сонце яскраво сяяло, і хоч воно ще не встигло нагріти повітря, його тепле проміння приємно ніжило землю. Станіслав Вячеславович, старий сибіряк, розповів мені про вкрай потрібний мінімум застережень проти енцефалітного кліща, якого багато в томських лісах, і я потім намагався не забувати його порад. Принаймні, вертаючись з лісу, згадував про них і оглядав себе.

В кінці лютого приїхала колишня дружина. Квартиру начальство відмовилось надати (хоч спершу й обіцяло). На третій день нас прийняла в порожню частину своєї квартири вчителька англійської мови. У селі її називають непрактичною. Справді, хіба «практична» людина прийме до себе на квартиру дисидента (та ще, подекують, з якоюсь націоналістичною закваскою), до якого начальство вже неодноразово виявляло неприховану ненависть? А перед цим ця непрактична жінка написала скаргу в санепідемстанцію на продаж у магазині зіпсованого порошкового молока. Санепідемстанція перевірила, змусивши списати близько 500 кілограмів,— великий збиток! Начальство, звичайно, довго не забуває таких витівок своїх підлеглих. «Практичні» люди після поносу просто не стали його купляти, а вона написала скаргу. Не вміє жити. Тому й пустила на свою квартиру до весни політичного засланця. Навесні її нетямущий чоловік з дощок, одержаних для ремонту квартири, збудував літню кухню. У Березівці літня кухня—це щось подібне до дачі городянина: її

важко дістати, і чим краща вона, тим більшу заздрість викликає. Тож квартира стоїть невідремонтована, а поруч красується літня кухня з білих свіжих дощок! Вже лиш заздрість мала настроїти проти нього всіх недоброзичливців.

Коли минуло півтора місяця і дружина поїхала, начальство поставило вимогу виселити мене. Спочатку він так-сяк тримався, спираючись на дружину, та коли після цієї злочасної кухні начальство вдалося до ультиматуму: якщо не виселить мене, подадуть рахунок за дошки й оштрафують, він здався і зажадав виселення. Я, звичайно, одразу виконав початкову умову: виселитися в будь-який час і за будь-якої погоди, тільки-но вони цього зажадають.

Та світ не без добрих людей. Одним з-поміж таких людей, який взагалі не мав бажання йти на велике загострення з начальством, був Дементьєв. Він охоче водив мене по Березівці і показував бараки з порожніми квартирами і все радив відремонтувати одну з них. Водив навколо села і показував городи, упорані й занедбані, і радив узяти один з них чи скільки змога.

Він був переконаний, що кожен, закинутий безжальною долею у Березівку, спочатку її кляне і тільки й думає, як би з неї вирватися, далі перестає проклинати, але так само думає про виїзд, потім бажання виїхати зменшується, і він врешті-решт робить висновок, що ліпшого місця у СРСР немає, і лишається у ній назавжди. Згодом він починає розуміти, що й міліціонер Балашов чоловік зовсім не злий і не намагається робити зло іншому просто задля своєї втіхи, як це досить поширено серед міліціонерів. «Березівка ще не цілком увійшла до складу Радянського Союзу,— жартував він.— У ній радянська влада встановлена лише наполовину».

Він водив мене по тайзі, показував ягідні місця, показував лікарські рослини і на диво глибоко пояснював хімічний склад і лікувальні їхні властивості. Після чверті віку табірної життя він знайшов у Березівці спокійний затишок і дорожив ним. Сприймаючи життя як явище індивідуальне й індивідуальністю обмежене, він і мені передрікав довге і спокійне життя в Березівці після першого періоду ворожнечі з владою і пов'язаних з цим хвилювань.

Отож всупереч сподіванням кадебіста з квартири я пішов не в гуртожиток, а за допомогою добрих людей переселився в по-рожню квартиру. Це була не квартира. Це були чотири стіни. Але в цих стінах невдовзі була поставлена грубка, знайдені, поставлені і засклені віконні рами, жінки побілили стіни й стелю, електрик провів електропроводку, хтось дав ліжко, начальство дало дощок і фарби, я зробив різні полицки для посуду, білизни та одягу. Коли днів за двадцять приїхали Божко і Санникова в гості, квартира була цілком пристойним житлом, як на місцеве уявлення, ясна річ.

На ніч ми з Станіславом Вячеславовичем провели Олену Микитівну до моєї землячки Гані, а самі розмістилися у квартирі. Оскільки в кімнаті було одне ліжко, я запропонував його гостеві, а сам мав намір лягти на підлозі на дерев'яному щиті (про благодійні якості якого я добре знав з досвіду табірною життя і тому зробив його передусім). Станіслав Вячеславович категорично відмовився від ліжка, посилаючись на мій більш літній вік. Я поступився. Він укритися великим кожухом і, як сказав завтра вранці, чудово виспався.

Я сподівався мати в цій маленькій квартирі затишок і порівняно непогані умови для читання, листування з друзями і, можливо, скромної публіцистичної творчості. Та де там! Воістину правда: чорт не може спокійно заснути, коли за день не зробить кому-небудь капость. Так вийшло і тут. Прилетів у Березівку уповноважений КДБ і наказав мене виселити. Начальство, яке перед цим сприяло ремонтіві, нараз приймає постанову звільнити квартиру. Прокурор району дає санкцію на адміністративне виселення, і судовий виконавець врешті-решт виганяє мене з квартири.

Оскільки потенційних благодійників попереджено про те, щоб не прийняли мене на квартиру, то я мав повернутися в гуртожиток. Але так не вийшло. Знайшовся чоловік (Олександр Старанов), який не побоявся прийняти мене до себе.

Квартира ця складалася з маленьких кухні, кімнати і спальні. Спільними зусиллями ми її трохи відремонтували, обладнали полицками, і я знову мав місце для своїх занять.

В кінці вересня мене знову відвідав Станіслав Вячеславович. Виявляється, діставши моє повідомлення про виселення з квар-

тири, він, Микола Кащесв, Микола Карташов та інші томські правозахисники постановили допомогти мені — зібрати гроші й купити який-небудь будиночок у Парабелі. За їхнім дорученням Божко приїхав умовляти мене на переселення з Березівки в Парабель. Умовляти мене було зайве, оскільки я й сам три дні вже шукав там квартиру, та не спромігся знайти. Божко пояснив, що в Сибіру насправді легше буває купити, ніж знайти квартиру.

Через тиждень приїхала Олена Микитівна. Вона з парабельськими знайомими мала шукати будинок, а тим часом частина дня минала в дискусіях, а потім до півночі працювали над перекладами. Вона показала мені свої переклади кількох віршів українського поета В. Стуса. До цього я не знав, що Олена Микитівна пише вірші. Це відкриття було для мене великою радістю. І коли вона попросила мене зробити підрядники, я з великою охотою згодився. Ще б пак! Адже це щаслива можливість посприяти ознайомленню російського аматора поезії з віршами мого побратима й товариша по ув'язненню в уральській зоні. І хоча вона вибилася зі сну і в мене почало боліти серце, ми й далі перекладали спогади про Стуса — статтю-звернення до ЮНЕСКО про святкування 50-літнього ювілею поета з самвидавського часопису «Український вісник» нашого відомого літературного критика і публіциста Євгена Сверстюка, поки не закінчили.

Під час минулої зустрічі із Станіславом Вячеславовичем він казав про поганий стан здоров'я Олени Микитівни внаслідок перевантаження роботою і, м'яко кажучи, несистематичністю її розпорядку дня і просив мене, зважаючи на мою вікову перевагу, примусити її не працювати вночі і більше звернути увагу на своє здоров'я.

На жаль, я цього не спромігся зробити. Як я міг це зробити в тих квартирних умовах та ще при моєму особистому бажанні якомога більше сприяти її праці над перекладами Стуса?!

Про купівлю будинку мова зайшла на третій день. Дяка Богові, що Тамара Львівна Половникова підхопила ідею і зголосилась допомогти Олені Микитівні.

Наступного дня вони поїхали до Парабелі. Я почувався досить зле. Пішов до сільського лікаря і попросив направлення в районну лікарню. У Парабелі ми зустрілись у наших знайомих

Спанчинцевих. На той час Олена Микитівна і Тамара Львівна знайшли житло, і ми разом подалися його оглянути. Це була половина старого-престарого будинку. Один рік нахилився, дах старий, але всередині доволі просторо, окремо лазня, є гарний город. Власниця продавала його за 3000 карбованців.

На той час з Томська повідомили, що до кампанії збирання грошей прилучилася протилежна сила і всіляко силкується стати на перешкоді.

Олена Микитівна і в Парабелі так само звечора довго не лягала спати і стала почуватися вкрай погано. До того ж вільні дні її закінчувалися, і вона мусила їхати. Ми провели її на теплохід. Всю подальшу біганину по різних установах і кабінетах з дивовижною енергією і діловитістю здійснила Тамара Львівна. По-перше, вона позичила 2000 крб. і зробила можливою купівлю до того, як назбирають гроші у Томську, і незалежно від тамтешніх протидіючих сил; по-друге, усі переговори в кабінетах вона проводила сама і тим самим зробила можливим мій вихід на сцену аж у найостаннішу мить. Це був вирішальний чинник, оскільки він дав можливість попередити втручання КДБ і міліції. По-третє, попередити втручання міліції допоміг той факт, що, крім посвідчення заслання, я мав свій звичайний паспорт, і нотаріус, оформляючи справу, просто не знала, що я засланець. (Коли я перебував ще під адміністративним наглядом, мені надіслали паспорт з уральської зони, щоб підштовхнути на поїздку за межі Парабельського району, а потім спіймати і покарати за порушення правил адміністративного нагляду. Провокацію задумували без міліції, і вона не знала, що паспорт у мене на руках. Після прописки паспорт у мене забрали, але купча була вже укладена, і на всіх спробах загнати мене в гуртожиток була поставлена крапка). Щоб помститися, начальник міліції покарав мене за те, що в Березівці я не хотів виселятися — іншого приводу не знайшлося,— зобов'язавши мене ходити до міліції 10, 20 і 30 числа кожного місяця на реєстрацію до квітня 1989 року.

Я трохи походив до парабельського терапевта, а Олена Микитівна, виявляється, захворіла на пневмонію із ослабленням серця, її поклали в лікарню, де вона пролежала цілих півтора місяця, перш ніж могла поїхати до Москви.

У придбаному житлі роботи виявилось дуже багато. Оскільки мої речі по дорозі з Березівки застрягли і замерзли десь у Наримі, довелося позичити найпростіший інструмент. Сусід виявився діловою людиною, але без допомоги моїх доброчинців Спанчинцевих мені було б скрутно.

Це дуже добрі і навдивовижу гостинні люди. Вони недавно переселились у нову простору квартиру, яку ціле літо будували-добудовували та доводили до ладу, і ще не встигли натішитися новим затишком, як на їхні голови звалилася купа гостей. Я напочатку гадав, що наша навала навряд чи дає їм щось інше, крім неприємних турбот. На щастя, я помилявся. Олександр Васильович позичив мені весь свій інструмент і робочий кожух, а Тамара Андріанівна щось з постільної білизни на випадок приїзду гостей. В наступні тижні вони надали чималу допомогу в інших побутових питаннях, що так потрібно в перший період життя на новому місці. Обоє вони освічені й начитані люди (він біолог, вона філолог, директор середньої школи), передплачують силу періодики і за безліччю службових справ та вихованням двох діток якимсь дивом встигають прочитати нові публікації не лише цікавої публіцистики, а й художніх творів. Вже по закінченні ремонту я часто навідувався до них, і завжди їхня добродушна гостинність та обговорення проблем перебудови затримували мене довше, ніж я спочатку гадав. Певно, як і всі земні істоти, вони не янголи. Відмінність типів зумовлює відмінність поглядів, але, з другого боку, вона ж рятує від страшеної нудьги. Адже гармонія також неможлива там, де звуки усі рівні. Попри їхню відмінність, вони однакові у прагненні зробити добре діло іншому, і я завжди буду вдячний В. Божкові, який зазнайомив мене з цим подружжям.

З грудня мене повідомили про звільнення із заслання, видали паспорт і відпустили на всі чотири боки. Скоро я поїду в Україну.

Читаючи за юних літ Жуля Верна, Стівенсона, «Дерсу Узала» Арсеньева і мріючи про подорожі в далекі країни, я ніколи не мріяв про Сибір. Коли вивчав історію революційного руху і долі декабристів, кирило-мефодіївців, петрашевців і Грабовського, Сибір відштовхував мене, як лід відштовхує голу руку. Коли я сам став на шлях боротьби за демократію і свободу Ук-

раїни, я боявся його, можливо, лише трохи менше, ніж божевільні. Тепер полишаю Сибір з іншим почуттям, яке не могло б виникнути без тих чудових людей, з якими велінням долі я познайомився.

Звичайно, з погляду інтересів України це знову зло, бо всеприйнятність Сибіру поглинає багато українців і послаблює напруженість на Україні, так потрібну для боротьби за її національні права. Але ж ми не лише українці і росіяни, не лише «політики», а ще просто люди, і в цьому чисто людському розумінні я не можу не згадувати тутешніх добрих людей своїм добрим словом. Я тут не став своїм. Я тут гість. Але вони господарі гостинні. І коли б їм випало бути в Україні, я дякував би Господу, якби він дав мені змогу бути не менш гостинним господарем щодо моїх гостей.

13-15 грудня 1988 року
с. Костарево

IV ЩО ДАЛІ?

Яким би не було ярмо, воно завжди приносило менше страждань тому, хто мирився з ним, аніж тому, хто противився йому.

Сенека

Український народ не звик до свободи слова. Понад два сторіччя колонізатори навіюють свої ідеї і поняття і за всяку саможестивницьку думку переслідують, засилають до Сибіру, запрошують до в'язниць. Тепер уперше настає пора, коли можна говорити правду. І як же ми поведимось в нових обставинах?

На наших ногах пудові гирі минулого, що не дають побігти вперед; у наших душах внутрішній цензор, що всяке нове слово і новий крок сприймає крізь окуляри закоріненого страху і міряє старою міркою.

У владоможців можливість народу (їхніх підлеглих) висловити гостре критичне слово викликає страх, неначе землетрус — бозна-чим скінчиться?.. І вони мобілізують свої кадебістсько-міліцейські сили, аби не допустити відкритого звучання критич-

ного слова на публічних зібраннях людей, на мітингах. Критика їхнього ладу у вузьких стінах квартир приватно уже не лякає. Лякає правдиве слово, коли воно на людях, на великих зборах; бо тисячі людей — це велика стихійна сила і вона спроможна трусонуть землю і струснути їх із насиджених посад, мов яблука з яблуні. І впадуть вони додолу і зрівняються з іншими людьми. А рівності такої їм не треба. І того, незважаючи на демократизаторські настанови найвищої влади Союзу, Щербицький та його обласні помічники, львівські погребняки та чернігівські герасименки розганяють мітинги, зачиняють двері публічних залів перед громадськістю, арештовують, штрафують і всілякими способами відлякують людей від правдивого слова критики та суспільної активності.

А громадяни?

Їм остогид старий лад, вони хочуть змін. Та вони люди зі страху. Вони не вірять у перемогу перебудови. Вони звикли йти за переможцем, а переможця ще не видно. Їх веде в житті не прагнення до справедливості, а прагнення уникнути тюрми. Деспотизм витравив із їхніх душ шляхетну готовність постраждати за свободу і прищепив рабську покору. Вони звикли, що їх вічно б'ють, і поки не ясно, хто перемає, не хочуть ризикувати. І коли тепер зверху закликають висловитися, вони неспроможні подолати незаперечну формулу деспотичного ладу: «За правду б'ють». Тож битимуть, мовляв, і знову. І роблять висновок: чекати. І чекають. Чекають тисячі, мільйони українців, чекають на той час, коли за слово не тягтимуть до міліції, не штрафуватимуть, не погрожуватимуть судом.

Леле, аби такий час настав, необхідно, щоб хтось ішов на неприємності, на ризик наклікати на свою голову гнів старих властей, на втрату життєвих благ. Необхідно боротися за свободу, а не чекати, коли чужа Україні адміністрація піднесе свободу народові на вишиваному рушничкові.

Політика перебудови виявила поділ суспільства на три частини. Перша частина — верхи, що на чолі з М. Горбачовим хочуть подолати економічну кризу та суспільну стагнацію і на томість збудувати нове динамічне демократичне суспільство.

Друга частина — великий привілейований клас партійно-радянських та господарських керівників, що чудово пристосувалися до старої системи і жодних змін не бажають.

Третя частина — прихильники перебудови. Вони є поміж усіх суспільних верств, але головним чином це багатомільйонні трудящі маси. Вони були і є об'єктом експлуатації з боку командно-адміністративного класу і того зацікавлені в якнайшвидшій перебудові, бо тільки руйнація старої системи може піднести рівень їхнього матеріального добробуту та вивести з принизливого безправного становища.

А втім, люди не рівні. І різним людям потрібен різний час для подолання страху. Цілком ясно, що якась частина вже до самої смерті не спроможеться підняти голову і висловити вголос свою думку. Інша частина очуняє після скасування антидемократичних законів і юридичного закріплення демократичних прав і свобод, і тільки зовсім незначна частина трудящих уже тепер взялася активно підтримувати перебудову. Ці люди — ентузіасти. Вони правлять за лакмусовий папір для перевірки щирості гасел, що їх виголошує команда Горбачова. А з позицій командуючого експлуаторського класу, ентузіасти — це заколотники та екстремісти, що нібито збивають з пантелику простих, добрих совітських людей.

Як показує хрущовський досвід, зламати командно-адміністративну систему можна тільки обопільними зусиллями прогресивних верхів та масовістю низів.

КДБ і міліція належать до привілейованого класу (у кожному разі, вони його обслуговують). І щоб загальмувати рух мас, вони чимдуж намагаються притлумлювати неформальні об'єднання трудящих і особливо їхніх організаторів та ініціаторів, справедливо вбачаючи в них потенційних організаторів широких трудящих мас у похід за справедливість та експропріацію їхніх незаслужених привілеїв.

Однією з громадських груп ентузіастів перебудови є Українська Гельсінкська спілка. Вона виникла 1976 року як Українська група сприяння виконанню Гельсінкських угод, зазнала жорстоких репресій, а 1988 року відродилася як Українська Гельсінкська спілка. Члени групи завжди мріяли про самостійність України як найсприятливішу умову високого матеріаль-

ного добробуту та духовного відродження й розквіту нації, але конкретні обставини, що в них доводилося діяти, не можна було ігнорувати, і того вважали за потрібне передусім захищати права громадян та порушувати мовні й культурні проблеми України.

Позаяк майбутнє України цілковито залежить від успіхів перебудови, УГС і спрямовує зусилля на підтримку та поглиблення її. Для України, на відміну від Росії, перебудова означає не просто подолання несправедливого суспільного ладу, вона означає для України ще й незмірно більше — життя чи смерть самої нашої нації, продовження доперебудовчої політики означало б асиміляцію українців і зникнення нашого етносу, перебудова ж з її демократизацією дає шанс зупинити русифікацію і перейти до поступового відродження національної душі як комплексу психічних і всіх духовних рис нації.

З огляду на те, що з перебудовою на карту поставлено занадто багато, я і вважаю за потрібне подати шановному товариству з УГС (як і ширшим колам української громадськості) більш-менш систематичний виклад свого розуміння передумов, сучасних умов та перспектив перебудови загалом і нашого патріотичного руху зокрема. Ясна річ, свої міркування я не вважаю за істину в останній інстанції. Просто вважаю їх корисними для обговорення і вироблення спільного погляду. Найближчі роки принесуть бурхливі події. Через те, що вони виростатимуть не на порожньому місці, а з наявних реалій, то, аналізуючи їх, можна передбачити майбутнє. Пропонована розвідка може допомогти поглибленому аналізу і тим самим сприяти підготовці до майбутніх подій. Заохочуваний такою надією, я і запрошую читача до роздумів над подальшим текстом.

I

ФАТАЛЬНІСТЬ ЧИ ВОЛЯ, або Історія сама твориться чи її творять люди?

Перебудова почалася з приходом на найвищу посаду в совітській державі М. Горбачова. Факт початку суспільно-політичних змін з ініціативи Горбачова викликає думку, що коли б на посаду генсека прийшов інший чоловік, перебудови

могло б і не бути. Перебудову уявляємо як можливий варіант розвитку суспільства, але зовсім не обов'язковий. Вона є, але її з таким же успіхом могло й не бути. Історія не сама робиться. Історію роблять люди. Тридцять років її робив Сталін, десять років — Хрущов, вісімнадцять — Брежнев, і тепер її почав робити Горбачов. Нижче цих земних богів, нанизу суспільної піраміди ворухиться мільйоннобезлика маса, з якої «боги» ліплять, мов із глини, образ сучасного їм суспільства. Коли так, то простому чоловікові лишається тільки проклинати деспотів та хвалити демократів. І ми в захопленні від Горбачова і просимо в Бога йому здоров'я та многія літа. А тим часом наш кумир, поцупивши до власних рук посаду голови держави, так зміцнив особисту владу, що дуже скоро може перетворитися із благодійника і демократизатора на жорстокого деспота. Може перетворитися чи не може? Усякий політичний діяч прагне до влади, і немає такої влади, яку володар не прагнув би постійно зміцнювати. Прагнутиме цього і Горбачов. Питання в іншому: чи зможе перетворитися на диктатора? Щоб краще відповісти на це питання, погляньмо на проблему свободи волі. Вільними були Сталін, Хрущов, Брежнев? Міг кожен із них чинити інакше, аніж чинив, чи не міг? Були вони вільні від обставин? Де кінчалася свобода вождя і починався тиск неблаганних обставин? Якщо історію творять люди, то що таке суспільна необхідність? Тепер багато вчених, політиків та публіцистів намагаються зрозуміти явище Сталіна: як так сталося, що Сталін перетворився на диктатора? Більшість бачить причину в особливостях характеру Сталіна — безмежне прагнення до особистої влади, підступність, хитрість, жорстокість, лукавство, негребування будь-якими засобами та плюс складні умови зруйнованого післяреволюційного господарства і вороже оточення, мовляв, і привели до перетворення Сталіна на жорстокого тирана. Це пояснення виходить із засновку, що сталінізму могло й не бути, що він прикрий зигзаг в історії.

Друге пояснення (що його зустрів у більш-менш розгорнутому вигляді, надруковане в неофіційному журналі «Референдум», ч. 4, 1988 року Л. Тимофеева) виходить із засновку: сталінізм — це явище, яке закономірно випливало з ідеології марксизму-ленінізму та попередньої практики більшовизму.

Сталін — випадковість, сталінізм — закономірність. Замість Сталіна міг бути Троцький, Зинов'єв, Кам'єнев чи ще хтось, і диктатура звалась би троцькізм, зинов'євщина, але обов'язково була б диктатура.

Шановний Л. Тимофеев бачить причину сталінщини в більшовицькій ідеології. І він має рацію. Справді, К. Маркс, аналізуючи поразку Французької революції 1848 року, писав, що революція зазнала поразки не того, що стала на шлях терору (як тоді схильні були вважати), а того, що недостатньо широко його застосувала, не того, що стала вбивати ворогів, а через те, що вбивала їх мало. Цей марксистський теоретичний висновок із пролетарського досвіду ХІХ сторіччя більшовики зробили наріжним каменем свого вчення про владу. Вони успішно його застосовували після державного заколоту 7 листопада 1917 року і незмінно його дотримувались аж до останнього часу. Аналізуючи в наш час причини поразки Сальвадора Альєнде в Чилі, більшовицькі теоретики, наприклад професор Красін, бачать причину її в тому ж саме, що й Маркс у минулому сторіччі — в недостатньо широкому застосуванні терору щодо своїх супротивників. Головне в марксизмі-ленінізмі, зокрема в його вченні про владу, не тільки те, як захопити її, а й те, як утримати її. Комуністи, і зокрема їхній передовий загін — чекісти, постійно підкреслюють: «Ніхто добровільно влади не віддає». І розуміють формулу в тому сенсі, що для захисту влади припустимі всі засоби, в т. ч. і збройна сила. Коли більшість явно не на їхньому боці, тоді добре організована невеличка партія, наладивши систему блискавичного арешту і знищення активних супротивників, приголомшує суспільство, яке після першого здивування з таких екстремальних заходів переходить до стану хронічної протрації. Переможна партія представляє світові цей суспільний параліч за всезагальну підтримку та згоду.

Більшовизм своїм ученням про диктатуру пролетаріату, і зокрема ученням про владу, обґрунтовує диктатуру партії, диктатура ж її лідера закономірно виникає з організаційної структури та принципів діяльності партії. Отже, деспотизм не в Сталіні, а в більшовизмі. Сталін лише надав деспотизмові своїх індивідуальних рис. Це пояснення правильне. Та тільки воно недостатнє. У ньому тільки половина істинних причин. Воно показує

залежність сталінщини від більшовизму, але ще не дає відповіді на друге питання: яким чином став можливий сам більшовизм? Чого він виріс в Росії і без зовнішньої допомоги більше ніде? На цьому треба зупинитися.

Більшовики зуміли захопити владу в Росії не того, що були вельми впливова партія, а того, що демократична республіка була вельми слабка. Завдяки кращій порівняно з іншими російськими партіями організованості їм заколот удався. Проте Росія не зводилася до Петербурга. Почалося з'ясування політичних взаємин на широкому тлі, а на широкому тлі почали діяти ідеали ширшого плану — глибинна національна ідеологія з її уявленнями про Росію, її національні інтереси, її покликання і роль у світі.

У глибинах російського національного духу Росія — це така країна, осердя якої відоме, а периферія не має сталих меж. Навпаки, кордони її від центру постійно розширюються все далі і, по суті, кінця цьому розширенню немає (якщо не зважати на обмеженість самої земної кулі). Позаяк Росія виростала й формувалася не на етнічній основі, як майже всі європейські нації, а із державності, то верховною цінністю для росіян стала держава. У вічному потязі за потойбіч своїх меж вони бачать свою національну мету. Чаадаєв, Достоевський, Тютчев розмірковували про цю історичну місію Росії, а Петро I, Катерина II та майже і всі царі втілювали її державними методами. Царський намісник загарбаної Польщі сенатор Новосельцов любив повторювати: «Не буде миру доти, доки ми не запровадимо в Європі такий лад, за якого наш фельд'єгер виконуватиме у Вільнюсі, Парижі і в Стамбулі постанови з такою ж ефективністю, що і в Росії». Це XIX сторіччя. А ось XX, рік 1981, Віктор Набоков:

Родина моя не только Русь,
Родина моя — Кавказ, Молдавия...
Родина моя — широкий Днепр...
Родина моя — Алма-Ата...
(«Книжное обозрение», ч. 29).

Воістину загребуцості немає межі!

Не тільки ідеологи імперіалізму прагнули до розширення імперії. Сам народ звикав мислити імперіалістичними категоріями. І якщо славнозвісний адвокат Плевако на урочистостях 1912 року з приводу двадцятиріччя його адвокатської діяльності, говорячи про взаємини з неросіянами, заявляв: «Да и не в русском духе отдавать то, что единожды нами приобретено было»,— то простий росіянин повторює: «Наш Кавказ», «Наша Прибалтика», «Наша Средняя Азия», зовсім не підозрюючи, що відповідні географічні території мають власне споконвічне населення, якому і належать ці території.

Коли більшовики захопили владу і через тиждень проголосили Декларацію прав народів Росії, декларувавши нею право народів на самовизначення, проти них піднялися не тільки петербурзький «Союз русского народа» та московський «Союз русских людей» і не тільки одні чорносотенці. Коли ж згодом на ділі почали душити національно-визвольні рухи на Україні, у Прибалтиці, в Середній Азії, тоді люті вороги більшовицького соціалізму муравйови та їм подібні адепти єдиної й неподільної гамузом рушили до більшовиків рятувати імперію від розвалу. (На кінець громадянської війни у складі Червоної Армії було 40 тисяч царських офіцерів). Не дивно, далєбі, що такий великий корпус досвідченого офіцера зумів розбити молоду армію Української Народної Республіки та слабкі збройні сили багатьох інших поневолених народів.

Ще до Сталіна історія поставила перед більшовиками альтернативу: або демократія — і тоді розвал імперії, або збереження імперії — і тоді нема демократії.

Період громадянської війни і революції показав, яку величезну потенційну силу становить прагнення поневолених народів до незалежності. Ця сила почала виявлятися тоді, коли з'явилися можливості для її вияву — після Лютневої революції і заснування багатопартійної республіки. Національно-визвольні рухи налякали захисників імперії, і коли вони побачили в більшовиках прихильників неподільності, вони почали підтримувати їх.

Максима: «Не може бути вільним народ, що пригнічує інший народ»,— давно відома, і російські більшовики, звісна річ, її знали добре. Проте вони були в полоні російського духу

безупинного розширення меж своєї держави. А для більшовиків-неросіян була підходяща теорія: Марксова ідея переваги великих держав над малими державами та ідея всесвітньої пролетарської республіки.

Альтернативу: демократія — і тоді Росія залишиться без колоній, чи збереження колоній — і тоді не буде демократії — більшовики в період громадянської війни розв'язали на користь останнього варіанту. Сталін тоді не мав вирішального впливу. Вирішальний вплив мав Ленін. Ленін і розв'язав альтернативу на користь збереження єдності коштом відмови від демократії. Він же подав і приклад застосування підступності супроти національно-визвольної боротьби (наприклад, потоплення Чорноморського військово-морського флоту, що за договором мав перейти під оруду Української Народної Республіки). Сталін, як вірний ленінець, продовжував ленінську політику.

У час революції та на початку 20-х років у більшовицьких впливових колах панував настрій не за визнання права поневолених народів на відокремлення і розпорощення великої імперії на десятки малих держав, а прагнення до всесвітньої пролетарської республіки. Інтернаціоналістична революційна романтика Барбюса, Роллана та інших сотень так званих міжнародних революціонерів у російських революціонерів чудовим чином вросла в глибини старовинних імперських прагнень. Під гаслами «Даєшь мировую революцию» задушили Українську Народну Республіку, демагогічно назвавши її буржуазною. Під цими ж гаслами залишили мільйони своїх же громадян голодними, зібравши й відправивши Кармалю Ататюрку величезну кількість золота, зброї, харчів та амуніції для встановлення в Туреччині комуністичної влади.

Щодо ролі партії та свободи-несвободи її волі, слід звернути увагу на таке суспільне явище.

Два чоловіки можуть виробити спільну точку зору. Вони спроможні розробити програму і об'єднати навколо неї десяток людей. Невеличка кількість людей спроможна розробити найхимернішу доктрину і довго її дотримуватися. Та коли ініціатори (пасионарії) із внутрішнього кола виходять і починають робити собі послідовників, їхня доктрина починає розмиватися: у голові неофіта до зустрічі була не порожнеча, а якийсь

світогляд, і остаточний результат роботи першого пропагандиста — не перекладання доктрини зі своєї голови в чужу голову, а сплав цієї доктрини з попереднім світоглядом неофіта. Цей сплав не тотожний попередній доктрині. Далі неофіт сам стає пропагандистом і несе доктрину новій людині, яка нову ідею засвоює не в чистому вигляді, а у зміненому відповідно до свого світогляду. І так далі аж до самого низу. Яка б не була ідея в початковому вигляді, нанизу, в остаточному вигляді, вона вже значно змінена, причому змінена у бік старих традиційних уявлень.

Одиниці, ініціатори, пасионарії внаслідок теоретичної потужності та неординарності мислення спроможні перервати безперервність і вистрибнути з рівномірної традиційної послідовності і створити неординарно нову (парадоксальну) ідею. На теоретичному рівні пізнання (і творення) дійсності можливі спалахи. На рівні буденної свідомості спалахів не буває. Всяка нова ідея, просуюючись униз, все більше втрачає від новизни і все більше просякає старим світоглядом. Як казав 1925 року великий український вчений В. Вернадський: «Не лише маси, але й їхні керманічі та натхненники належать за своїм розумом та науковим вантажем до стадій, що їх давно пододала наукова еволюція» («Труды биохимической лаборатории», випуск 16. Вид-во «Наука», Москва, 1980 р., с. 232—233). Народне мислення інертне і за своїм змістом запізнене. Воно міняється поволі і в час революції консервативне. Воно ненавидить існуючий лад і радо його руйнує, а про позитивний ідеал має найтуманніше уявлення (і того легко стає жертвою демагогічних гасел професійних політиків).

Можна припустити, що серед дореволюційних революціонерів була незначна кількість, так би мовити, чистих революціонерів, що сповідували Марксове «Пролетарі не мають своєї батьківщини» і ладні були будувати якийсь абстрактний соціалізм в якихось абстрактних ненаціональних країнах і були не проти незалежності малих народів. Може, і серед росіян було кілька таких революціонерів. Та не вони визначили характер революції.

Ми знаємо, що Ленін був проти відокремлення від Росії колишніх колоній. Але навіть коли б він і весь керівний осередок

більшовицької партії був за відокремлення колоній, то й тоді він би небагато спромігся зробити, бо коли ідея про право народів на самовизначення зверху доходила до російського низу, вона перетворювалася на різні поліативи старого правила: «Ми не для того завоювали Кавказ, щоб його відпускати».

Більшовицька партія не була вільна від обставин, в яких діяла. Настрої діячів, що їх помножила й активізувала світова війна, революція та громадянська війна, становили могутню об'єктивну силу. Настрої окремої людини — суб'єктивне явище, настрої ж великої кількості людей стає об'єктивною силою. Коли б більшовики не пішли на поступку, вони б провалилися. Тут суть співвідношення суб'єктивного і об'єктивного, свободи волі вождя (партії) та її меж.

Так, до революції аграрна політика більшовиків була така, що селянство пішло не за ними, а за есерами. Аби через це не злетіти з політичної арени, більшовики відкидають свою і беруть собі есерівську аграрну програму.

Другий приклад. Спочатку вони недооцінювали відцентрових національних сил і схильні були бавитися у визнання права народів на самовизначення. Коли ж побачили, що загравання підняло супроти них могутню силу офіцерства, чиновництва, значної частини інтелігенції, вони відступають і безоглядно стають на імперські позиції.

Настрої мільйонів селян — це об'єктивний фактор, об'єктивна (матеріальна) сила, настрої тисяч і тисяч активного проімперського офіцерства, чиновництва, інтелігенції — це об'єктивний фактор, об'єктивна (матеріальна) сила.

У більшовиків вибору не було: якщо хотіли зберегти владу, musiли поступитися своїми теоретичними принципами перед цими силами.

Партії ж, для яких політичні принципи були важливіші за владу, втратили владу.

Якщо Ленін і його оточення зі своєю програмою — суб'єктивний чинник історії, то оті сорок тисяч царських імперських офіцерів, оте російське народне «наш Кавказ», «наша Україна», «наша Середня Азія» — об'єктивний чинник історії. Його могутність у масовості і традиційній стабільності проімперських настроїв широких народних мас.

Ні Сталін, ні вся більшовицька партія не спромоглися б установити кривавий лад, коли б не знаходили значної підтримки в боротьбі супроти національно-визвольних рухів, а що ці рухи затягнулися на довгі роки й після громадянської війни, то початкова війна арміями супроти «інородних» армій перемінилась на війну чекістських загонів проти малих самостійницьких груп, а далі оперативно-агентурну боротьбу супроти підпілля. Коли ворог став невидимий, тоді його можна було вже бачити де завгодно — залежно від уяви, а позаяк Сталінова уява щорік розвивалася, то й заклоочений антисвіт розростався. Та не слід забувати, що ще до початку масових репресій своїх політичних супротивників Сталін вирішив четвертувати весь український народ, що як такий не претендував на його генсеківську посаду. Цей народ був винен не у змові проти Сталіна, він був винен у тому, що після поразки Української Народної Республіки і втрати незалежності почав розуміти вагу національної свободи і став швидко зростати за рівнем національної свідомості. Вона, ця свідомість, була страшенною загрозою, бо готувала об'єктивні умови для майбутнього потужного руху за незалежність. Російська імперія під червоним пролетарським прапором не могла допустити такого розвитку подій, і вона пішла на геноцид. Не Сталін як особа, а тисячі, мільйони середніх і дрібних російських чиновників, носіїв великодержавної шовіністичної ідеї, становили об'єктивний фактор (реальну антиукраїнську силу) нашої післяреволюційної історії аж до останніх років. Кінець цього періоду — 4 вересня 1985 року — день загибелі нашого видатного поета і патріота Василя Стуса. Замордувавши останню жертву, збанкрутіла імперія поставила знак оклику своєму банкрутству пістольною кулею в голову начальника Кучинського концтабору майора Журавкова, що від смерті Стуса до свого похорону прожив лише десять днів!

Можна звинувачувати москалів, що вічно прагнули загарбувати чуже, та не меншого звинувачення заслуговують наші пращури, що не оборонили Україну і віддали її на поталу ворогам. Автор «Історії Русів» каже: «...Розсудлива людина або добрий політик з першого погляду запримітить, що саме положення землі нашої, відкритої звідусіль і незручної до укріплення, робить з нас іграшку невідомої долі та сліпих випадків». Слушне

твердження. І все-таки не можемо забувати, якого величезного лиха завдали Україні незгоди поміж наших військових та політичних керманичів.

Сумна минувшина. Завдання живих поколінь українців — дбати про долю сучасної Батьківщини. Сучасне виростає з минулого, проте минуле мало свої світоглядні уявлення, а наш час свої. Ніхто не може вимагати від українських князів-завойовників, щоб у X— XIII століттях вони чинили відповідно до сучасних міжнародно-правових норм. Вони завоювали землі угро-фінських племен (що згодом стали Московщиною) — і мали на те право. Внаслідок татарської навали Московщина відокремилася від України, згодом стала міцнішою, і в XVII—XVIII сторіччях підкорила собі Україну, і це зовсім не обурило світ, бо хоч іспанець де Віторія ще в XVI сторіччі визначив головні засади міжнародного спілкування, за якими кожна держава була рівноправним суб'єктом взаємин незалежно від її потужності, та треба було кілька століть, щоб ідеї Віторія набули реальної ваги. Російські царі й імператори керувалися зовсім іншими правилами.

Такий був час. У взаєминах народів сила була правом, і що далі на схід, то слабкіша стримувальна сила християнського гуманізму. Доки імперія, як категорія внутрішньої політики, була найбільшою гарантією безпеки народу, доки імперія, як категорія міжнародного права, була найбільшою цінністю — інакше й бути не могло. Уся писана історія свідчить, що право народу, місце його під сонцем гарантувалося його силою. А позаяк будь-яка сила здається за недостатню, то народи безупинно дбали про зміцнення військової потужності та розширення своїх меж. Держава — гарант життя народу та його свобідного розвитку, а відтак — що міцніша держава, то краще, що більше захопила чужих земель, то славніше для метрополії. Так було до Христа. Так є дві тисячі років після Христа.

Європейська християнська цивілізація виходить із засновку, що не людина має служити державі, а держава людині. Та найвища служба її — це гарантувати непідлеглисть колективного життя людини. Усі попередні покоління людей виховані в повазі й шанобі до держави. Альтруїзм людини як найвища чеснота знаходить свій організований вияв у відданому служінні в дер-

жавній армії. Почуття обов'язку перед батьківщиною переважно означало готовність захищати батьківщину в бою. Воно джерело гордості, а участь у боях гідна пісень і нагород.

Тепер, у другій половині ХХ сторіччя, уперше за всю попередню історію людство розвинулося до такої стадії, коли імперія перестала бути найвищою вартістю міжнародного права. Держава як форма організації безпеки нації на наших очах втрачає своє панівне значення і поволі поступається системі колективних договорів та міжнародних угод. Причому справа не тільки в атомній зброї, що перетворила більшість держав на цілком безсилі й немічні перед атомними велетнями. Справа в тому, що розвиток науки відкрив універсальну зв'язаність і потрібність всього живого на землі, відкрив людську одиницю як індивідуальну неповторність, що саме завдяки цій неповторності вона становить коштовність для всього людства, бо загальнолюдський досвід без досвіду окремої людини був би неповний.

Звуження ролі держави і збільшення ваги людини спостерігаємо в широкій міжнародній діяльності після другої світової війни по виробленню міжнародно-правових документів на захист прав людини. Тим самим проблема прав людини із внутрішньої перетворилася на міжнародну. Держава перестала бути єдиною політичною організацією захисту життя і свободи своїх громадян. Проголосивши в міжнародному праві право громадянина безперешкодно покидати свою країну і знову до неї повертатися або не повертатися, людську особу вилучили з найбільшої залежності від держави. І з боку інтересів індивідуума відбулася кардинальна трансформація: тисячоріччя людина шукала захисту у тісному зв'язку зі своїм народом, плем'ям, нацією, що в їхніх межах тільки й могли існувати і продовжити свій рід. Тепер же вона має можливість реалізувати себе не тільки в межах своєї держави, а й в інших країнах, бо міжнародне право бере її під захист незалежно від географічного місця. Карл Клаузевіц колись сказав, що війна — це продовження політики іншими методами. Тепер війна перестала бути знаряддям політики. А коли так, то прагнення до вищого виду держави — імперії — застаріло і поступається перед новим порядком взаємин між державами.

Перед російським народом постала надзвичайної ваги психологічна проблема: змінити національну орієнтацію, переглянути шкалу національних вартостей і, замість прямувати за по тойбіч своїх етнічних меж, спрямувати національні зусилля на покращення ладу у власному домі. Зможуть вони відмовитися від хижачького прагнення загарбувати чужі землі й панувати над іншими народами — і тоді у світі настане мир, а якщо йтимуть уторованим за попередні сторіччя загарбницьким шляхом — згоріти всім у неминучій катастрофі.

II

ПЕРЕБУДОВА НЕ ДОБРА ВОЛЯ. ВОНА ПРИМУС ДОБИ

Не знаю, хто вперше сказав цю сентенцію, але я вичитав у Леніна: «Урешті-решт переможе той суспільний лад, який забезпечує вищу продуктивність праці». Незалежно від сентенції, вона, без сумніву, глибоко правильна.

Так яка суспільна система — капіталістична чи соціалістична — забезпечує вищу продуктивність праці?

Відповідь очевидна. Ми давно знали, що живемо значно гірше за більшість розвинених країн світу. Тепер оприлюднена статистика цифрами показала топтання соціалістичної економіки на місці.

Призвичаївшись слухати брежневські слова про високі темпи розвитку економіки, квітучі умови життя та переваги соціалістичного буття над капіталістичним, ми не зразу збагнули всю правду відставання, бо спроможні тільки поступово усвідомлювати ту правду, і в міру розуміння перед нашими очима відкривається все глибока криза. І влада визнала кризу, щоправда, давши їй назву — застій.

Офіційне пояснення: консервативність хрущовського і брежневського керівництва, поступове повернення після 20-го з'їзду КПРС до попередніх сталінських адміністративно-командних методів керівництва, тобто кризи суспільства, пояснюють як кризу влади.

І знову, як у випадку з роллю Сталіна, таке пояснення — тільки частина правди. Це пояснення, ідучи від суб'єктивного чинника, зачіпає тільки вершечок і, по суті справи, прикриває

цілий айсберг справді глибинних причин. Ми бо маємо насправді не кризу влади, а багато глибшу кризу, власне, не одну, а зразу кілька, і то не абиякеньких, а фундаментальних.

а) Кризу імперської психологічної установки — і як російської національної політичної культури, і як вчення марксизму-ленінізму.

б) Кризу комуністичного способу виробництва.

а)

Криза імперської психологічної установки

Про імперську установку як рису російської духовної культури та її суперечність сучасним міжнародно-правовим поняттям я говорив у попередньому розділі. Тут же я спробую показати, як вона стала суперечити історичній лінії розвитку людства взагалі.

Росія, власне Московщина, формувалася із поступового завоювання сусід-князівств, асиміляції спочатку угро-фінського населення (що чисельно незрівнянно переважало початковий слов'янський елемент), а потім асиміляції татар. Російське прислів'я «Пошкрябай будь-якого росіянина — і ти побачиш зіподу татарина» відбиває суть етнічного складу росіян. Либонь, від татар у них поклоніння перед державою і владоможцями і, як у вічних кочівників, шукання нових земель і цілковите занедбання своїх.

Підкорення приволзьких народів, Новгородської республіки, Сибіру, України, Прибалтики, Білорусії, Кавказу, Середньої Азії — безупинне розширення й розширення. Розширення впродовж багатьох сторіч.

Розширюється не тільки Росія. Розширюється Португалія, Іспанія, Англія, Франція. За такого розвитку подій цілком природно кращим умам світу розуміти історію як безконечну низку виникнення імперій і їх швидке зникнення (у випадку, наприклад, перського царя Дарія чи Александра Македонського) чи, наприклад, тривале існування (Західно-Римська імперія) або й дуже довге існування (Візантія). Але однаково — загибель. Таким чином, історія — це вічне циклічне повторення одного і того ж по суті своїй явища: народження, розквіт, падіння імперій.

Але якщо Візантія існувала півтори тисячі років, то чому б і Російській імперії не проіснувати стільки ж, а то і більше? Так і думали російські ідеологи впродовж сторіч, поширюючи собі на підмогу «пророцтва» Авакума про Москву як третій Рим: «Два Рима мало, а третьому не бывать». (Тому, що ним уже є Москва).

Маркс і Енгельс також вважали, що майбутнє належить великим державам — малі зникатимуть, консолідуватимуться великі.

Як бачимо, вони помилялися. Уже перша світова війна виявила протилежну тенденцію — розпад великої Австро-Угорської монархії і виникнення натомість багатьох окремих менших держав. Після другої світової війни тенденція розвалу імперій та формування нових держав виявилася ще з більшою силою. Міжнародно визнаною політикою стає політика деколонізації та створення колишніми поневоленими народами своїх незалежних держав. У цій політиці я бачу один із виявів загальносоціологічного закону дозрівання. Другий вияв цього закону бачу в еволюції людської одиниці в людську індивідуальність.

Не кожне плем'я переростає в націю. В Латинській Америці й Африці широко відбуваються асиміляційні процеси, в яких племінні особливості стираються і ведуть до формування більших етнічних спільнот. У більших етнічних спільнотах відбувається збільшення свідомості своєї окремішності, а разом з тим і прагнення до політичної незалежності, що можлива в умовах своєї держави.

На Індійському субконтиненті ще після другої світової війни переважною формою народної свідомості була релігійна свідомість, і в 1947 році він розділився на Індію та Пакистан не за національною ознакою, а за релігійною. Проте з бігом часу національний фактор почав набувати дедалі більшої ваги й на цьому субконтиненті.

Ми всюди спостерігаємо одне й те ж явище: як тільки з'являються умови для вияву національної волі, так ця воля неодмінно прагне до політичної незалежності — створення своєї держави. Щойно в Чехословаччині 1968 року з'явилася свобода, як на вимогу словаків унітарна держава була реорганізована на федеративну. За цим кроком (що не був реалізований через оку-

пацію) неодмінно настане наступний крок — повне відокремлення Словаччини і створення своєї окремої держави.

На території Югославії давно точиться національно-визвольна боротьба, і вона, безперечно, закінчиться створенням шістьох окремих держав.

Скоро це буде чи не скоро, залежить від темпів демократизації.

В Ірані з-під царського панування вирвуться азербайджанці, белуджі та інші народи.

Сильний мусульманський вплив, мабуть, затримав цей процес, тому секуляризований СРСР може обігнати мусульманський світ і на завершення теперішньої демократизації подати світові спочатку кільканадцять незалежних держав, а потім біля сотні.

Процес деколонізації завершився (як це вважає сучасна ООН) лишень у першій стадії. У міжнародно-правовому плані вона була наслідком боротьби СРСР із Заходом за сфери впливу, хоч, звісна річ, за грою міжнародних сил були реальні змагання до незалежності самих тих народів.

Друга стадія деколонізації почнеться з демократизацією СРСР, Югославії й Чехословаччини.

Третя стадія дасть багато самостійних держав у межах мусульманського світу.

З народом відбувається те ж, що і з окремою людиною. Спочатку вона мала і хрдить, тримаючись за мамину спідницю. Потім вона йде за батьком. Нарешті виростає, стає дорослою, батьківську опіку починає сприймати як обмеження її волі і відходить, щоб вести самостійне життя. Так і з народом. Чи він раніше просто не доріс був до розуміння потреби своєї окремої держави, чи потрапив у залежність всупереч своїй волі — однаково надходить час, коли чужа опіка стає йому нестерпна і така ж неприродна, як неприродним було б 25-річному чоловікові йти, тримаючись за батькову руку. Будь-які міркування — економіки, зручності, затишку, вигідності, безпеки — не можуть виправдати перебування дорослої людини у стані підопічного, бо підопічний недієздатний, а вона ж дієздатна! Так і народ. Коли він виріс до дорослості і усвідомлює себе за дієздатного, тоді не може залишатися під опікою іншого, як би вона не називала-

ся — дружба народів СРСР, дружба братніх народів Югославії, мусульманське братство чи ще як інакше. Зростання — процес природний. Скільки б не намагалися його зупинити в СРСР росіяни, в Югославії серби, в Ірані перси, в Індії індуси, їм не надовго це вдасться.

У той час, коли бачимо уніфікацію побуту (житла, предметів споживання), відбувається безупинне збільшення різноманітних суспільних структур, починаючи від політичних партій і кінчаючи різноманітними клубами. Не уніфікація світу відбувається, а його ускладнення, урізноманітнення. Пізнання людством самого себе приводить до думки, що плюралізм його — така ж закономірність, як у природі біномія: чоловік — жінка, притягання — відштовхування, плюс — мінус... Того не може одна нація досягнути такої військової потужності, за якої б мала спроможність диктувати свою волю всьому людству. Як луг цвіте різнобарвними квітами, так рід людський різноманітний, і прагнення помалювати його в одну червону барву суперечить природі. Вельми симптоматично і останнім часом дедалі більше зустрічаємо випадків, коли самі росіяни починають розуміти, що від загарбання інших народів немає добра не тільки загарбаним, але й їм самим. Наочний приклад згубності свого імперського впливу в культурі вони бачать щодня: трупи оперних театрів усіх 15-ти республік привозять до Москви не 15 різних національних спектаклів, а одне і те ж — наприклад, оперу Бородіна «Князь Ігор», що давно відома москвичам у не гіршому власному виконанні. Імперський вплив плодить провінціалізм на місці заглушеної оригінальної національної культури.

ЕВОЛЮЦІЯ ЛЮДСЬКОЇ ОДИНИЦІ В ЛЮДСЬКУ ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ

Виділимо два підходи до людини — європейський і азійський. Європейський з часів Стародавньої Греції та Риму розвивав у людині індивідуальність, мав її за найвищу вартість і з огляду її блага оцінював усі суспільні інституції. Християнство дало цьому принципово високе осмислення.

Азійський світ мав колектив за вищу суспільну вартість і підпорядковував йому людину.

Ореол християнської європейської цивілізації значно менший азійського, однак дух християнства, а потім і прогрес науки і техніки сприяв поширенню індивідуалістичних західних засад і в інших частинах земної кулі. Технічний прогрес вимагає ініціативного трудівника, а позаяк залишатися збоку від технічного прогресу не може дозволити собі жодна нація, то й країни з найбільш колективістичними традиціями мусять сприяти вихованню самостійності свого громадянина, аби зробити з нього відповідального, ініціативного трудівника.

Після другої світової війни набуває всесвітнього поширення ідея прав людини. За людиною визнають автономне право на демократичні права і свободи. В межах держави вона набуває автономної вартості, причому право держави щодо людини значно звужують рамками Загальної декларації прав людини ООН 1948 року та низкою інших міжнародно-правових документів. Реально ідеї Декларації працювали донедавна тільки в житті країн європейської цивілізації, але за ідеал вони працюють і для азійських країн. Тому в ООН за ці документи голосували не тільки демократичні країни, а й недемократичні.

Демократичність і забезпечення права людини — могутня спонукка до боротьби проти різних диктаторських та авторитарних режимів. І ця боротьба з бігом часу все більше країн ставила на демократичний шлях розвитку.

Таким чином, не тільки християнська релігія, а відтак і наука відкрила неповторність людини і дала науковий підмуток для морального визнання неповторної вартості кожної окремої людини, не тільки потреби економічного розвитку примушують давати людині все більше індивідуальної свободи, але й міжнародне право закріпило в юридичних документах цей магістральний шлях розвитку людства до переростання людської одиниці, колишнього об'єкта маніпуляції в руках держави, на повноправну індивідуальну особистість. Людство дозріло до тої стадії, коли кожна нація може дозволити собі надати свободу дій кожному своєму громадянину без ризику для свого суспільного національного блага.

Процес дорослішання людини, пов'язаний з усвідомленням себе як окремої індивідуальності, послаблює її залежність від колективу і включає її в контекст світових відносин на основі

загальнолюдських критеріїв — Загальної декларації прав людини та інших міжнародно-правових документів з проблеми прав людини. Цей всесвітній процес діє проти традиційного російського уявлення про людину як безправну істоту та слухняний гвинтик у руках державної машини. Суперечність між російським поглядом на людину та міжнародно визнаним поглядом — це боротьба старого з новим. Позаяк має місце боротьба окремого із загальним і старого з новим, то перемога загального, до того ж нового, не викликає сумніву.

Період перебудови і гласності дав можливість поглянути самим на себе і побачити нашу страшну зацькованість, затурканість. І не дивно, що в російській публіцистиці зараз виникає тема: «Хто ми? Що ми за люди? Що ми за вид у порівнянні з іншими людьми світу? Що зробила з нас затверділа психологія обложеної фортеці?»

Хочеться відповісти їм: рабів зробила з вас політика загарбань. Під тиском світового прогресу ви відпустите інші народи і на власній землі станете вільними, нормальними людьми.

КРИЗА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ІДЕЙНОГО ПРИКРИТТЯ

Усякий колонізатор шукає виправдання своїх загарбань. І Росія намагалася знаходити їх. Сибір «освоювала», немовби він був її власною якоюсь порожньою землею. Україну «рятувала» від польського покатоличення. Середню Азію захопила, щоб не дати її англійцям... З середини ХІХ сторіччя царат збільшує увагу до слов'ян Середньої Європи, і вчені посилено починають поширювати панславісну ідею.

Розвиток промисловості і транспорту ХІХ і ХХ сторіч, здавалося, давав матеріальні засоби для розширення імперії на весь євразійський континент і навіть далі, а марксистське комуністичне вчення з його проповіддю всесвітньої диктатури пролетаріату здавалося вельми вдалим обґрунтуванням. Далєбі, воно чудова знахідка для російського імперіалізму. Всяка попередня ідея («освоєння» Сибіру, «протистояння» Англії на Кавказі, в Ірані, панславізм) була локальна. Тут же європейська теоретична думка підносить просто чудовий подарунок — учення, що дає обґрунтування планів підкорення цілого світу, і якщо досі

претензії Росії на безмежне розширення знаходили вираз у містичних побудовах, «пророцтвах» та поетичних фантазіях, то марксизм дав щось зовсім нове — складну наукоподібну побудову, що обґрунтовувала неминучість встановлення диктатури пролетаріату у всьому світі. Обґрунтування економічне, філософське, політичне. Отже, загін «інтернаціоналістів», що поставив собі за завдання встановлення так званої диктатури пролетаріату, спирався на широке європейське вчення. Не слов'янофільство, яке, будучи суто російським витвором, від самого початку викликало в багатьох підозріння, а марксизм, за походженням європейський, за спрямуванням глобальний. Звичайно, для того, щоб можна було себе серйозно подавати світові за провідників Марксового вчення, треба було ґрунтовно поміняти стару імперську бутафорію на нову пролетарську символіку. Що і зробили: двоголового візантійського орла, що дивиться на дві частини світу — Європу й Азію, замінили глобусом з п'ятикутною зіркою, що охоплює всі п'ять континентів, і замість біло-червоно-синього царського прапора — червоний пролетарський прапор, та замість гімну «Боже, царя храни» — глобальний «Інтернаціонал».

Більшовики добре зрозуміли: марксизм не тільки обґрунтовує всесвітні зазіхання, але дає й могутній метод здійснення його — поділ кожного народу на дві частини: так званих експлуататорів та експлуатованих, нацькування однієї частини на іншу і таким чином — послаблення захисних сил всякого національного організму, що й робить його легкою жертвою невеликої купки комуністичних змовників.

Я не хочу сказати, що такий бісівський план був продуманий Леніним ще до революції і потім реалізований ним самим у першій частині і переданий для подальшого виконання своїм послідовникам. Ні, це занадто багато не тільки для однієї людини, а й для партії. І все-таки є об'єктивна логіка фактів, що веде саме до цих думок.

Російським більшовикам удалося вчинити в Росії так звану пролетарську революцію і тим самим удалося висунутися на передній край пролетарського руху загалом. Факт перемоги дав як моральне право претендувати на роль учителя методів переможної боротьби. І вони ще в період приборкання національно-

визвольних рухів народів Росії (що їх видавали за буржуазну контрреволюцію) допомагають закордонним марксистським групам в Угорщині, Німеччині, Туреччині, Англії. А на початках 30-х років створюють у багатьох країнах світу свою п'яту колону — компартії, а у себе — Комінтерн для керівництва їхньою діяльністю.

Далі. Позаяк перетворення, що їх здійснювали більшовики всередині країни, витлумачували як втілення Марксового вчення, то тим самим стають головним тлумачем змісту цього вчення. І щоб це виглядало ще переконливіше, твори Леніна оголошують подальшим розвитком марксизму і сам марксизм щодо ХХ століття іменують марксизмом-ленінізмом.

Для того, щоб підтримувати напругу боротьби в капіталістичних країнах на високому рівні, більшовики оголосили СРСР надією трудящих усього світу і оплотом їхньої боротьби за перебудову своїх приватновласницьких суспільств на совітський соціалістичний лад. З другого боку, становище оплоту боротьби за прогрес людства, що перебуває в оточенні ворожого буржуазного світу, слугувало підтриманню постійного напруження в самому СРСР — адже для перемоги над буржуазним світом треба було знищувати внутрішніх ворогів (бо в оплоті, обложеної фортеці, вороги особливо небезпечні), та давало виправдання безперервної праці та постійних нестатків і злиднів.

Запровадження комуністичних режимів у країнах Середньої Європи після другої світової війни в очах комуністів знаходило виправдання. Але зовсім не те — в очах інших людей.

Придушення угорського повстання 1956 року яскраво показало всьому світові суть СРСР. Воно примусило задуматися найзавзятіших апологетів Москви над питанням, хто ж вона: центр світового комуністичного руху за втілення Марксового вчення в життя чи продовжувачка давньої імперської воєнно-поліцейської політики?

Окупація Угорщини викликала першу кризу в комуністичному русі. Вона оголила загарбницьку суть російського комунізму і показала маскувальне призначення всієї марксистсько-ленінської ідеології. Ця правда спричинилася до масового виходу людей із лав комуністичних партій і в 60-х роках привела до появи єврокомунізму. Поява єврокомунізму зменшує симпатії

до Москви, і вона починає все більше покладатися на військову карту, що поступово посилює військову конфронтацію із Заходом. СРСР під керівництвом Брежнєва розгортає військове виробництво нечуваних розмірів: він будує в Європейській частині СРСР широку мережу бойових ракетних комплексів, створює величезний атомний підводний флот і розширює патрулювання на всіх океанах, збільшує танковий парк до 45 тисяч танків та розбудовує військово-повітряні сили. Це вимагає величезних коштів, але каства вірить, що вона виграє змагання із західним світом.

Марксистсько-ленінське вчення про встановлення комуністичних порядків у всьому світі та логіка попередньої боротьби за світове панування визначили напрямок мислення Брежнєва та всього його оточення. Відмовитися від цієї боротьби вони, люди старого гарту, суб'єктивно були неспроможні, бо з їхньої точки зору це означало б дві зради. Перша — це зрада традицій російської політики, так яскраво започаткованої царем Іваном III і продовженої наступними царями й імператорами; друга зрада — це зрада всього попереднього комуністичного руху, всієї традиції боротьби за інтереси «трудящих» — від Маніфесту комуністичної партії 1848 року та Першого Інтернаціоналу до встановлення комуністичних режимів у Середній Європі, на Кубі, в Ефіопії, Анголі...

Об'єктивно ідея підкорення світу вичерпала себе з винайденням атомної зброї. Друга ідея — соціалістичного способу виробництва — виявила свою непрацездатність в СРСР ще в 30-ті роки, вона дала зовсім не ті наслідки, яких від неї чекали, але як ідеал вона продовжувала існувати в дуже багатьох країнах світу через замкненість СРСР і неможливість її втілення. Цілковите спотворення цих наслідків совітською зовнішньополітичною пропагандою теж впливало.

Обидві ідеї продовжували існувати реальністю суб'єктивного порядку, по-перше, тому, що свідомість загалом відстає від буття, і по-друге, старі діячі неспроможні були побачити суперечностей поміж життям (сучасним станом світу) та їхніми ідейними установками внаслідок самої їхньої філософії. Корінь її в Марксовій тезі про те, що домарксова філософія тільки намагалася пояснити світ, а завдання філософії — переробити його

го. Вони вірили в можливість перероблення світу на свій кшталт. Із формули: «Історію роблять люди, а не сама вона робиться», — робили висновок, що своєю волею спроможні спрямувати його розвиток у потрібному для них напрямку. Успішне встановлення в деяких країнах третього світу комуністичних режимів за допомогою чекістських змовницьких методів здавалося їм за торжество марксистсько-ленінського вчення, хоча торжествувала чекістська майстерність, а не марксистська пролетарська ідея.

Існування в головах керівництва двох ідей, а точніше — однієї ідеї підкорення світу в двох іпостасях (як продовження російської ідеї розширення і як марксистського рецепта перебудови світу), і намагання продовжити ці ідеї в умовах зовсім зміненого світу тільки збільшували розрив між намірами та можливостями її досягнення, збільшували навантаження на переважану економіку та вели до ще більшого поглиблення загальної кризи совітського суспільства.

З першої половини 60-х років Китай починає відкрито критикувати совітське керівництво. Взаємини між Китаєм та Східним Союзом із року в рік погіршуються. Китай оголосив Східний Союз своїм ворогом. Дананський острів засвідчив готовність китайців до військового протистояння. Напевне Китай не думав розв'язувати проти СРСР тотальну війну. Але що обіцяла Східному Союзу війна не тотальна, а локальна: сутички з країною, що мав з СРСР кордон завдовжки в 7,5 тисячі кілометрів та мільярдом душ населення.

Брежнєвське керівництво розуміє, що воювати одночасно і проти Заходу, і проти Китаю не можна. Позаяк усі зусилля примиритися виявилися марними, воно шукає способів нейтралізації бодай одного з двох центрів ворожих сил. Не ослабляючи оборонних зусиль на Заході, брежнєвське керівництво починає будувати БАМ для підготовки до війни з Китаєм та починає миролюбну дипломатію із західними країнами, що завершилася 1975 року Прикінцевим актом Гельсінкської наради.

Як Сталін міг сказати собі: до свого керівництва я взяв Росію з сохою, а полишаю з атомною бомбою, так Брежнєв може сказати: я став до керма держави, зовсім не готовою до війни, а залишаю з могутнім атомним підводним флотом, цілою мережею

бойових ракетних комплексів та іншою модерною зброєю, що перетворили СРСР на цілком боєздатну державу.

Якою ціною?

А не має значення. Любив же Сталін повторювати фразу: «Любой ценой!»

Брежнев не виголошував цієї фрази, але діяв точнісінько так само. Він, стара людина, інакше діяти не міг, бо з огляду на надзавдання — підкорення світу — ніякі людські страждання не є надмірні.

Адепти оригінальності Росії до революції заявляли, що Росія не піде шляхом капіталістичного розвитку, а піде своїм оригінальним шляхом. А вона пішла тим же шляхом, що й інші країни світу.

Адепти совітської колоніальної системи на світовій арені виступають за право націй на самовизначення і багато зробили після війни для деколонізації, а щодо СРСР вважають, що міжнародний розвиток йтиме своїм оригінальним чином, що всесвітній процес деколонізації не зачепить СРСР. Горбачов навіть погрожує припинити перебудову, якщо не ушухнуть вірмени й азербайджанці, якщо Естонія не відмовиться від своїх рішень. (З виступу на засіданні Президії Верховної Ради СРСР 26.11.1988 р.).

Ні, панове захисники імперії, не зупинити загальнолюдського процесу дозрівання націй, не оминати СРСР. І ваше штучне гальмування прагнень народів до відокремлення тільки збільшить між росіянами та іншими народами гіркоту та неприязнь.

б)

Криза комуністичного способу виробництва

Коли Ленін писав, що врешті-решт переможе той лад, який забезпечує вищу продуктивність праці, він, без сумніву, перемогу пророкував соціалістичному ладові. Ба, не так сталося. Формула правильна, та переможець не той.

Ленін, як і його попередник К. Маркс, дивлячись на людину крізь окуляри матеріалістичної філософії, недооцінював людський фактор. Ліквідація приватної власності на засоби виробництва видавалася їм за панацею від усіх соціальних бід. Досить

відібрати засоби виробництва у приватних власників і віддати трудящим, і трудящі радо працюватимуть на свою державу та самих себе, експлуатація зникає, і нарешті на землі настане рай.

Соціалістичні революціонери мало звертали уваги на майбутнє виробництво, їхня увага була зосереджена на перерозподілі вже зробленого національного багатства. І російські революціонери почали з того господарювати, що відібрали в багатих землю, коней, сільськогосподарський реманент і передали їх комунам. Комунари швидко виявили причину своєї бідності — вони поїли відібране у других, хутко поламали реманент і розбрелися. Виявляється, що треба працювати, а працювати вони не хотіли.

Аби вилізти з кризи, більшовики тимчасово запровадили неп. За кілька років непу різко зросли урожаї зернових, поголів'я худоби і значно покращилося забезпечення населення харчами.

У приватного господаря важко відібрати все, а комуністам для озброєння потрібні були кошти для індустріалізації, яких нізвідкіля більше взяти, окрім продажу сільськогосподарської продукції, і вони організували колгоспи. Із колгоспів держава забирає всю продукцію, за винятком потреб та мізерної платні селянам.

З праці жити стало неможливо, і люди почали красти — перший великий психологічний злам: сторіччями люди вважали за гріх взяти чуже, а тут колгоспна система примусила переступити через предковічне табу.

У промисловості через низьку заробітну платню відбувається той самий моральний злам. У трудящих почала розвиватися нехоть до праці і байдуже ставлення до машин, сировини, виробничих матеріалів, інструментів, а в селян — ще й до землі.

Влада почала примушувати до праці. Цей примус і є доказ неспроможності ідеї соціалістичної системи виробництва. Саме соціалістичне виробництво не працює. Щоб економіка діяла, держава застосовує позаекономічні засоби — примус. А позаяк нехоть до праці зростає, держава збільшує кількість бригадирів, ланкових та всяких інших погоничів, що врешті й призвело до велетенського адміністративного управлінського апарату. «Соціалізм — це облік і контроль» — читаємо щораз на плакатах.

Далебі, примусили трудящих красти, то змушені й плодити вартових та обліковців!

Економіка з економіки перетворилася на поле боротьби: поперше, між трудівниками, що прагнуть менше працювати і більше вкрасти, та адміністрацією, що сама краде, але намагається зменшити робітницькі крадіжки, і по-друге, поле пропагандивної боротьби між соціалізмом і капіталізмом за допомогою жонгливання найвищими показниками у видобутку вугілля на одного шахтаря, надоїв молока на одну корову і т. ін. «найвищих» досягнень — для яскравих плакатів над головами трудівників замість справедливої зарплати. З бігом часу низове виробниче начальство, щоб менше ганили зверху та щоб надати все-таки робітникові необхідний мінімум для продовження існування, почало надолжувати занижені норми оплати праці різними приписками до справді виконаної роботи.

Позаяк праця перестала бути джерелом добробуту, забезпечуючи тільки животіння, то з бігом часу в додаток до елементарного злодійства розвинулося різноманітне комбінаторство, шахрайство, підлабунництво та всяке крутіство. Командні методи керівництва вбивали виробничу ініціативу, і робітник став пасивним елементом у виробничій структурі. Такий робітник не сприяв технічному прогресу. Що ж до адміністративно-управлінського апарату, то він, безупинно зростаючи, поглинав усе більшу частину валового продукту, загрожуючи самій можливості розширеного відтворення.

Після другої світової війни у багатьох капіталістичних країнах націоналізували були окремі галузі економіки чи підприємства. Всюди вони виявилися неспроможними витримувати конкуренцію з підприємствами приватного сектора виробництва. Схильність соціалізму до зрівнювання людей та допомоги ледачому не штовхає людей до творчості й винахідливості, не сприяє підвищенню продуктивності праці, а отже, і перемозі в конкурентній боротьбі. У країнах з ринковою економікою добро розподіляється нерівномірно, і, надаючи людині право збагачуватися, вона заохочує творчих людей до винахідливості, внаслідок чого впродовж усіх 70 років у них швидко розвивається наука, техніка, швидше підіймається життєвий рівень людей.

Кожен власник почуває себе господарем власного життя. Власність не залежить від політичних коливань, позаяк вона основа свободи, то звідси й розвинуте почуття своєї власної незалежності та непорушності свободи.

Як каже професор Яковлев, «сознание, что за свои честно заработанные деньги я могу купить все, что моей душе угодно, сознание, что мне в моей стране ни при каких условиях не придется унижаться и выпрашивать, сознание, что я экономически полноправен, рождает чувство уверенности, спокойствия, достоинства» (ж. «Огонек», ч. 43, 1988 р.).

Без економічної свободи (не права на працю, а свободи економічної діяльності) неможливе почуття незалежності, без чого неможливий ініціативний трудівник.

Кожен день засоби масової інформації приносять все нові факти кризового стану соціалістичної економіки, і завдяки гласності, за допомогою порівняння із закордоном ми бачимо і свою відсталість, і всю неефективність економіки, її закостенілу неповороткість і непридатність до розв'язання сучасних технологічних та економічних проблем. Оце загальне усвідомлення неспроможності соціалістичної економіки змагатися з економікою демократичних країн і становить об'єктивну силу, що розв'яже економічну кризу. Економічна криза почалася з того часу, коли економічні засади соціалістичної системи господарювання виявилися нежиттєздатними і більшовики, замість відмовитися від такої неекономічної економіки (як вже один раз зробили були, запровадивши неп), почали застосовувати до економіки позаекономічні способи — примус. Брежнев послідовно застосовував командно-адміністративні методи, що склалися задовго до нього.

За роки його правління склалося нове становище: кількість заводів, фабрик, підприємств так збільшилася і виробничі взаємини між ними так ускладнилися, що ефективно керівництво з одного центру стало об'єктивно неможливе. Він не бачив якісних змін. Він бачив тільки кількісні. І впоратися з проблемою управління намагався теж за допомогою кількісного методу — способу збільшення кількості управлінь, главків — всього управлінського апарату. Розвиток економіки підготував суперечність між її величезними розмірами і складністю, з одного бо-

ку, і нездатністю старої системи управління забезпечувати її нормальне функціонування й ріст, з другого боку. Зроста економіка потребувала нових методів управління, і в першу чергу децентралізації. Та це не для Брежнева та його команди.

Продовживши лінію своїх попередників на експансію, Брежнев далі загострив взаємини із Заходом. Як людина традиційних комуністичних поглядів, він, як і його оточення, вірив у перемогу над капіталістичним світом. Він створив могутню армію і з новим завзяттям вступив у переговори з Заходом. Та справа в тому, що змагання відбувалося на різних основах. Захід змагався на основі нормального розвитку економіки, за нормальної діяльності своїх демократичних інститутів, нормального життя своїх громадян, Брежнев змагався з останніх сил, небажання людей працювати надолужував адміністративними заходами, критику душив судами, нормальний розклад хотів стримати збільшенням міліції (що знову збільшувало непродуктивні витрати і послаблювало сили у змаганні з Заходом). Навіть коли Китай став ворогом, Брежнев не відмовився від перегонів, навіть коли Японія, цей економічний велет, налагодила зв'язки з НАТО і стала частиною військової системи Заходу, Брежнев не відмовився від змагань. Чого не відмовився? Адже економіка явно задихалася і неспроможна була конкурувати із Заходом?

Не міг відмовитися. Був неспроможний відмовитися. Він був посередністю серед свого оточення, а воно уявляло тільки один шлях — «Вперед до повної перемоги комунізму в усьому світі». Дивлячись на глобус, вони реагували, у кількох країнах під керівництвом «геніального стратега міжнародного комуністичного руху» (так Живков назвав Брежнева) їм удалося зробити заколоти і встановити свої уряди і в яких уже недалеко до того. І зовсім не дивилися собі під ноги, де доценту згнів підмурок,— як у передостанній період Римської імперії, на далекій периферії її легіони ще уміли розбити чуже військо, вдавалося ще захопити якесь невелике царство, а всередині життєві сили давно покинули її, і від центру розходився лиш розклад. Підмурок струхнявів. І численні малі народи («варвари») звалили колос, мов бджоли заїли ведмедя.

Не Брежнев довів до стагнації. Комуністичний імперський лад дійшов до нього внаслідок логічного розвитку своєї

зовнішньозагарбницької політичної установки та штучної і нежиттєздатної внутрішньої економічної системи. Брежнев лише надав їй останньому періоду деяких рис.

Ми маємо тепер не крах Брежнева як корумпованого аморального вождя, ми маємо крах марксистської ідеї всесвітньої диктатури пролетаріату, крах 600-літньої російської імперської ідеї, крах економічного змагання авторитарного СРСР з демократичним Заходом. А позаяк протистояння захопило майже пів-людства, розв'язка його введе людство в новий світ, що почне новий виток історії на нових духовних засадах.

III

НАЙБЛИЖЧІ ПЕРСПЕКТИВИ

Часто чути побоювання: хоч би перебудова не припинилася! І звучить у ньому глибока віра у всемогутність волі однієї чи кількох владоможних осіб. Думаю, нічого боятися.

Коли б без перебудови можна було вивести економіку з глибокої кризи і надати їй високих темпів розвитку, тоді можна було б і перебудову зупинити, а позаяк без перебудови, і зокрема без ліквідації командно-адміністративних методів керівництва та розв'язання ініціативи самих трудівників, економіку не оживити, то й не зупинити перебудову.

В економічній кризі запорука продовження демократизації.

Навіть коли припустити, що якась група зверху вчинила б державний заколот, пересадила до в'язниці тисячі сучасних реформаторів і критиків і спробувала б повернути керівництво державою на чийсь авторитарний лад, то це однаково нічого б не змінило, бо перед заколотниками назавтра постане питання те ж саме: як поживати економіку? І що вони можуть придумати, коли, по-перше, для вияву пропозицій і тепер є можливості, а по-друге, млявість економіки зумовлюється не тільки теперішніми методами організації праці, але передусім загальним небажанням працювати, чого жодним авторитарним методом не подолати. Активізувати трудівника можна тільки одним способом — зробити його власником вироблюваної ним продукції, а продукцію зробити товаром, тобто дати право виробникові самому й продавати свій продукт на вільному ринку.

А через те що до цього прямує (щоправда, вельми несміливо) й сучасне керівництво, то немає сенсу в перевороті. Навпаки, він міг би загальмувати прогресивні зміни і на зорі третього тисячоліття звести Совітський Союз на рівень країн типу Заїру, Бірми, Бангладеш та ін. подібних слабкорозвинених країн третього світу.

Занадто вже всім стало ясно, що йти колишнім шляхом не можна. Отже, перебудова продовжуватиметься. Інша справа, чи вдасться урядові поступовий перехід від командно-адміністративних методів до економічних методів управління економікою? І як довго може тривати перехід? Довге затягування може дати старій бюрократії можливість вживатися в нові порядки, одночасно зменшуючи їх новизну,— і це розтягуватиме сучасний сумний стан. Вельми швидкі зміни, ламання старого економічного механізму, очевидячки, неможливі через неготовність самого уряду, який хоч і за перебудову та демократизацію, але все-таки таку, за якої зберігатиметься монополія КПРС на владу.

Я не думаю, що кризові ситуації мали б негативне значення. Навпаки, вони можуть підштовхнути уряд до рішучих змін.

Мусимо подивитися навколо розплющеними очима: суспільство не Едемський сад і люди не ангели. Є такі, що хочуть працювати і своєю працею забезпечити собі заможне життя, і люди, що хочуть добре жити без праці. Чесність влади полягає в тому, щоб ухвалити такий закон, який би трудівникові надав можливість розпоряджатися плодами своєї праці, стримувати зиск і збагачуватися, ледачого не підтримував би і надав йому право лежати на сонечку голодним. Соціалістичне суспільство — це велика богодільня: воно не дає сконати абсолютному ледареві, зате по руках і ногах зв'язує роботящу й винахідливу людину. Треба кінчати з таким суспільством. Богодільні в суспільстві потрібні для калік та хворих, а щодо працездатних людей вищою справедливістю було б працювитуму дати право збагачуватися, а ледачому голодувати.

За умов свободи економічної діяльності суспільство швидко почало б підвищувати продуктивність праці та збільшувати обсяг національного багатства ощадливістю. Якщо для переходу від права на працю до свободи економічної діяльності виявляться потрібними страйки, то нам не слід їх стримувати. Зрештою,

життя — це боротьба, і якщо ми не хочемо повернення мертвотної стагнації, то слід зникати до суспільної боротьби звичайними для вільних громадян демократичними свободами.

Передовому загоні боротьби за демократизацію та українізацію нічого боятися кризових ситуацій. Ми не бюрократи з адміністративно-командної системи, що через кризи можемо втратити привілейовані місця. З одного боку, слід добре розуміти, що крутий перехід від одних способів господарювання до інших неможливий за один місяць, ба навіть за один рік, і по-друге, в перехідний період життєвий рівень неминує буде нижчий за попередній. Навіть у такій простій ситуації, як заміна на тій же виробничій площі старого верстата новим, буває період, коли старий уже не працює, а новий ще не працює, а що казати про реорганізацію тисяч заводів із силою-силенною виробничих взаємин, які із централізованого розкладу треба було б перевести на договірну основу. Обтягти зразу централізований розклад постачання і збуту й оголосити заводам, щоб самі шукали постачальників і покупців,— це однаково, що зупинити їхню працю загалом. Розтягування ж надовго обтинання ниток централізованого розкладу постачання і збуту та переведення його на договірну основу означало б затягування економічної кризи. Отже, оптимальний варіант у тому, щоб обрізувати централізовані канали розподілу та поширювати договірні взаємини поміж підприємствами України якнайшвидше, але не їх моментальний обрив.

Шлях до здійснення економічного суверенітету українського народу лежить у поступовій заміні постачальників і покупців матеріальних ресурсів, призначуваних Україні в централізованому порядку Москвою, на здійснення таких владою УРСР з пріоритетною орієнтацією на самозабезпечення в межах своїх власних національних природних ресурсів та виробничих можливостей.

Голова Держплану УРСР пан Фокін каже: «...значно розширюються функції економічних відомств республіки. Досить сказати, що тільки Держплану УРСР та Мінфіну УРСР передається близько 50 важливих функціональних завдань, що раніше були в компетенції союзних органів» (газета «Радянська Україна», 280.2.12. 1988).

А скільки всього тих функціональних завдань?! Скільки років потрібно буде для передачі усіх їх з Москви до Києва?.. «Скорочується на 20 % апарат розташованих на території республіки органів управління союзного підпорядкування» (там же).

Економічний суверенітет народу означає, що він є повний господар усього багатства на своїй території.

Державний суверенітет СРСР має похідне значення: він походить від волі республік передати частину свого первинного суверенітету союзові республік. Позаяк минула 70-річна практика централізованого керування довела СРСР до кризи, то вихід з неї полягає в децентралізації і поверненні Україні всіх функцій керування економікою на національній території. І перехід до республіканського госпрозрахунку не можна розтягувати на ціле десятиріччя. Нам набридло стояти в чергах за звичайними харчами та буденними побутовими речами.

Таким чином, перебудова з її економічною децентралізацією, як однією з двох найголовніших передумов виходу з економічної кризи, продовжуватиметься. Демократизація, як єдино можливий спосіб подолати виробничу пасивність трудящих, продовжуватиметься, а позаяк два попередні процеси неможливі без демократизації загалом, то й вона продовжуватиметься.

Українському національно-демократичному рухові нема чого боятися своїм якимось гострим словом налякати когось там у Москві і тим зупинити перебудову. Якщо перебудова й почалася з доброї волі однієї людини, то за три роки вона стала об'єктивною реальністю, що набула власної інерції, яка неминуче котитиме її до свого логічного кінця.

IV

НАШІ СИЛИ

Українська Гельсінкська спілка від створення її 1976 року й до останнього часу складається з людей найвищої проби. Це в основному інтелігенція в першому поколінні. Україна показала світові і сама побачила, що в ній ще не вмер козацький дух. Вона має право з гордістю і сьогодні заспівати:

Ще не вмерла Україна,
І слава, і воля...—

* не тільки як національний гімн і пам'ять про наших залізних, волелюбних пращурів, що й на гострій палі не зрікалися своєї віри, а й як свідчення живої козацької крові в сучасних народних глибинах.

Справді, чи ж не має права сучасна Україна гукнути словами Тараса Бульби: «Ще є порох у порохівницях!» — коли після арешту Тихого й Руденка (перших арештованих з УГС) на їхнє місце прийшли нових двоє? Коли після засудження до 15 і 12 років неволі Тихого і Руденка та арешту Мариновича й Матусевича на їхнє місце йдуть нових двоє? Коли після засудження Мариновича й Матусевича до 12 років неволі, арешту мене і заборони повернутися з-за кордону в СРСР генералові Григоренку до групи йдуть нові люди? Влада хапає патріотів і зубами драконівського закону в скаженій люті запроторює в неволю на 15—20 років, а люди не бояться. Влада трощить членів УГС одного за одним, а народ видає з себе нову і нову людину на місце вирваної. Минає 1977, 1978, 1979, 1980-й, і аж на 1981 році, досягнувши цифри 36, герць зупинився.

І хай хтось скаже після цього, що козацька кров України замерзла по Сибірах, спливла з водою Біломорканалу та зійшла прокляттями у вогких сталінських катівнях! Який дух треба мати, щоб іти до групи, бачачи, що йдеш просто у лабети ката, ймовірно, на повільну смерть?! Який дух треба мати, щоб покласти свою голову під колеса русифікаторської окупаційної машини, нічогісінько не видавши з себе, окрім слабенького, ледь чутного хрускоту власного черепа під колесами?! А йшли! Бо кожен хрускіт свідчив бодай про одне: ще не вмерла Україна і вмирати не хоче!

О, ні, є ще порох у порохівницях! А того

Ти ж не помреш, Вкраїно моя рідна,

Хоч і давно волочиш ланцюги.

Бо ти ще родиш лицарів залізних,

Як шестеро, що в Кучині лягли!

(В Кучині на Уралі (концтабір ВС 389/361) кати замордували 1980 року Андрія Турика, 1983 року — Михайла Курку, 1984 року — Олексу Тихого, Юрія Литвина, Валерія Марченка, 1985 року — Василя Стуса.)

І йшли! І зупинилась машина, обпившись крові і сліз. Оглянулась. Сама захлинулась над безоднею зла й поволі стала відступати. Члени УГС ніколи не припиняли своєї боротьби. То з боку влади змінилося оцінювання її діяльності: до перебудови її кваліфікували за злочин, а в час перебудови перестали її так кваліфікувати. Ми не мінялися. Ми як ішли 1976 року, так ішли 1985 року, так і зараз ідемо. Влада змінилася. І це свідчить, що і 1976 року, організовуючи Українську Гельсінкську групу, ми правильно розуміли закономірності історичного розвитку і діяли в напрямку загальнолюдського прогресу, а не супроти нього.

Правильне розуміння тенденцій історичного розвитку десять років тому свідчить про здатність членів УГС аналізувати українські, союзні і світові процеси розвитку, синтезувати їх і доходити правильних висновків. Ясна річ, спроможність десять років тому правильно визначити напрямок історичного розвитку своєї боротьби ще не є гарантією, що теперішнє розуміння умов та пропонує тактика боротьби за свободу через десять років виявиться такою ж правильною. Уміння людини розв'язувати одне завдання не гарантує її від помилок у майбутньому, тому в своїх міркуваннях я апелюю не до правильності своїх минулих міркувань і не до правильності міркувань інших визнаних українських патріотів, я апелюю до найвищого авторитету в справі пошуків істини як факту і логіки як методу.

Доки не було свободи слова і за критику садовили до в'язниці, природним добром із глибин народу висувалися оті окремі шляхетні одиниці, і рух, по суті справи, за своїм складом був елітарним. Потім з'явилася відносна свобода. Шляхетна когорта відразу почала розвивати масштаби своєї діяльності. А що ж народ? Він ще не подолав страху і цілий рік дивиться, як тих же Гориня, Черновола, Красівського, Геля, подружжя Калинців, Олеся та Віталія Шевченків, Набоку... міліція здіймає з поїздів, літаків, садочить до міліцейських буцегарень, штрафує та переслідує всякими іншими способами.

Проте останнім часом заляканість почала помітно зменшуватися. Зростає число людей, що відважуються казати правду, підписувати заяви, клопотання, протести, сходитися на мітинги та неофіційні збори, утворювати неформальні групи тощо. Збільшується й кількість людей, що бажають приєднатися до

УГС. Шлях до впливу на реальне середовище в нашій батьківщині лежить у перехресті УГС на широку масову організацію, що складається з людей різних суспільних прошарків. На заводах і фабриках чимало людей, що вельми хочуть сприяти перебудові, та не знають, що робити, вони шукають і поки що здебільшого не знаходять тих, хто б їм показав практичний шлях. Завдання теперішнього складу УГС я бачу в необхідності негайно іти до трудящих, до робітників і вгамовувати їхню спрагу. В суспільстві вже багато людей визріло достатньо, аби стати поруч з нами. Нас чимало і в нас достатньо знань для розтлумачення проблем України та наших завдань.

До сих, що нам сприяють, належать:

- історична тенденція розвитку;
- моральна підтримка демократичного світу, особливо української діаспори;

- сучасна офіційна політика перебудови;

- демократичний рух в Росії;

- національно-визвольний рух народів СРСР;

- демократизаційні процеси в країнах т. зв. соціалістичної демократії.

Наші безпосередні сили — це народ, що з утвердженням демократичних засад суспільного життя підтримуватиме нас все більше.

V

МИ СЕРЕД ДРУЗІВ

Атмосфера, в якій діємо, сприятлива. Те, що КДБ і міліція заважають проводити мітинги та інші заходи і часом садовлять на 15 діб до буцегарні чи штрафують, не спинить нас.

І не залякають розбійницькі методи боротьби супроти демократичних свободолобних сил. Зростання суспільної активності громадян, очевидячки, не на жарт почало лякати оборонців старих порядків, і вони, по-перше, висунули й пустили всіма засобами масової інформації жупел екстремізму (згадаймо горезвісну формулу «ворог народу» сталінських часів). По-друге, почали вдаватися до чисто розбійницьких методів. Наприклад, після поїздки отця Ярослава Лесева до Москви на зустріч з президентом США Рейганом йому телефонічно погрозив капітан

міліції Козак, а згодом 6-2-й ночі, коли Лесів повертався з другої зміни, на нього накинута людина в цивільному, завдала кілька ударів, збили з ніг і залишили лежати долі.

Розбійницькі методи свідчать про небажання миритися з перебудовою старого ладу в новий і демократизацією та про намагання зупинити зміни та зберегти свої привілеї навіть такими негідними методами. А що було чекати від них? Чи ми хочемо, щоб державний апарат сталінсько-брежнєвського гарту зовсім нас не стримував, а може, ще й гладив по голівці за те, що ми його відверто ненавидимо, критикуємо, звинувачуємо?

Чи ми хочемо собі неможливостей для суспільної боротьби (з правом на перемогу), а безборонної капітуляції тисяч кадебістів, міліцейських чинів, партійних функціонерів, виконкомівських бюрократів, заводських та колгоспних п'явок? Як можна сподіватися, щоб цей клас експлуататорів безборонно відмовився від свого привілейованого становища? Суспільна справедливість ніколи сама не падала людям з неба. За неї завжди боролися. Саме з позицій боротьби за справедливість мусимо оцінювати сучасний стан. Не з обивательських позицій бездіяльного чекання манни з неба, а з позицій боротьби. І з таких позицій теперішні умови унікально сприятливі, ми маємо право на відкриту громадську працю, маємо право на суспільну боротьбу з правом на перемогу. За нами визнано право сторони у грі суспільних сил. І треба нарощувати сили своєї сторони. Не чекати, доки супротивна сторона сама зійде з поля змагань.

Другий сприятливий фактор полягає в тому, що нам люди симпатизують, а моральна підтримка — велика сила.

Коли почали 1976 року боротьбу за права людини та українські національні права, ми були гнані. Нам симпатизували і часом робили послуги, але позаяк боялися, щоб і їх не арештували, то допомагали на основі приватного довір'я, а часом інкогніто. Ми зі свого боку, аби не накликати біду на безвинних людей, не прагнули до розширення знайомств і не намагалися демонструвати співчуття з уже знайомими людьми. Природно, за тодішніх умов широкий вияв симпатій був неможливий. Почувалися камікадзе, що на тлі пасивного народу вийшли на герць з ЧК без шансу на перемогу, ну, коли й не камікадзе, то просто приреченими на нерівний бій.

Тепер зовсім інша справа. Наш статус неформальної групи такий же визнаний владою, як і будь-якої неформальної групи. Рух неформалів став відкритою реальністю совітської дійсності.

Він неофіційний, але легальний, отже, не протиправний. З позицій заляканих громадян непротиправність — вирішальний момент. Навчені за 70 років державного тероризму обережності, вони донедавна з'ясовували найперше, чи група не підпільна, чи знає влада про неї і як ставляться, а вже потім цікавилися, за що вона бореться. Коли ж настала політика перебудови з визнанням існування неформальних груп, відпала й потреба з'ясовувати питання, що їх навіював інстинкт самозбереження. Тепер люди відразу починають цікавитися спрямуванням групи та змістом праці. Відпали підстави для страху, і на кожному кроці зустрічаємо вияви симпатії до нашої діяльності. Ясна річ, такі симпатії готують УГС підтримку і розширення соціальної бази, що провіщає великі перспективи в зовсім недалекому майбутті.

VI

ПОСАДЯТЬ ЧИ НЕ ПОСАДЯТЬ?

У листопаді 1988 року в Чернігові Микола Миколаєнко прочитав екологічну відозву Виконавчого комітету УГС до громадян України робітникам підприємства і запропонував підписати. Зміст відозви робітникам подобався, а підписати боялись. Кажуть: «Ми згодні з відозвою, але що буде завтра з нашими дітьми, якщо підпишемо?»

Оце заляканість! Справді, люди зі страху! Екологічну відозву і то бояться підписати!

Отже, думка: «Посадять — не посадять?» — поки що постійний складник свідомості нашого народу.

Так посадять чи не посадять?

Усі попередні міркування доводять безповоротність процесу перебудови стагнаційного суспільства в демократичне суспільство. Демократія ж передбачає право громадянина висловлювати будь-яку думку усно, письмово чи в будь-якій формі. Отже, на поставлене запитання відповідаю: не посадять. У цьому «не посадять» моя непорушна віра в прогресивність розвитку суспільних форм життя в усьому світі, в тому числі і в Совітському

Союзі. Проте прогресивний розвиток — це не рівнесенька висхідна лінія. Розвиток — боротьба суперечливих інтересів поміж країнами, а всередині країни — поміж різних суспільних верств і прошарків. Сталінсько-брежнєвська система приречена на загибель, і вона неминуче відійде в небуття, а натомість сформується нова і прогресивна, тобто демократичніше, система. Та це не означає, що можна на сто відсотків виключати тимчасовий зигзаг на шляху цього розвитку. Він зовсім малоймовірний, але все-таки можливий. І ніхто стовідсоткової гарантії не може дати, що, ставши на шлях за перебудову, людина сама обов'язково виграє. Суспільство, ставши на цей шлях, програти не може, а людина програти може в разі отого зигзага.

А чого боятися зовсім малоймовірного державного заколоту (саме його я називаю зигзагом)? Адже ми кожен день живемо під більшою ймовірністю потрапити на вулиці під авто, розбитися у літаку чи поїзді, перевернутися в автобусі, впасти з велосипеда чи спіткнутися і вдаритися головою об асфальт, отруїтися газом, потрапити під електричний струм тощо.

Цей ризик є данина нашому технізованому способу життя. Ми часто бачимо поранених, покалічених, іноді — вбитих. Припускаємо, що і з нами може статися нещастя, і все-таки не боїмося користуватися літаком, газом... Так чого ж маємо боятися ризику, пов'язаного з участю в перетворенні хворого суспільства на здорове задля спільного добра, ризику, що за ймовірністю державного заколоту значно менший від усіх нещасть технічного порядку?

Совітські громадяни, хто є проти перебудови, йдуть на більший ризик. І ось чого: якщо не демократизуватися і не зробити совітське суспільство відкритим, а продовжувати стару політичну лінію конфронтації з капіталістичним світом, — це означає довести конфлікт до атомної війни.

Таким чином, активні демократизатори й українізатори мають малюсінський шанс потрапити до тюрми, а противники перебудови мають величезні шанси згоріти в атомній війні. Я просто показую: совітське суспільство не має альтернативи до перебудови. Перебудова — це єдино можливий спосіб вижити. А позаяк усі хочуть жити, що й експлуаторський клас з КДБ та

міліція поступово відступатиме і все легше битиме демократів гумовим кийком.

VII НАША МЕТА

...Україна — це країна смутку і жалю, країна, де найбільше люблять свободу і найменше мають її, Україна — це країна найбільшої відданості й любові до рідного краю і чорної зради його, країна дотепного гумору і безмежно тужливої пісні... У ній наша душа. І немає такого українського серця, щоб не здригнулося від пісні, не забилося, не заквилило в ніжному тремтінні... а підхопить вона душу в козацькому спогаді і понесе думку в люто-шалений вихор завзятого бою за долю... чи полине в жаль за втратою. Як ось у тужливо-тужливо розлогій пісні про Мазепу:

З Полтавського бою розбитий гетьман
Біжить одинокий Мазепа,
Кругом тільки тирса та білий туман
Безкрайого дикого степу...

І цю пісню вороги намагаються знищити, закопати в землю, а разом з нею вирвати з нас нашу душу і жбурнути нас в небуття. Називали нас малоросами. Нас із нашим національним ім'ям вже майже закопали в землю і стали іменувати совітським народом.

Та ні, ми не в труні. І щоб не бути в ній — у тім наша мета. Творення українського народного руху сприяння перебудові та Товариства рідної мови ім. Шевченка — знаменні кроки на шляху формування українських патріотичних структур національного масштабу.

Перехід від несвободи України до свободи буде поступовий, за допомогою реорганізації держструктур та витіснення із системи управління старих перевертнів національно свідомими людьми.

У швидко змінюваних обставинах наших днів найближчу мету УГС я бачу в тому, щоб докласти усіх зусиль до збільшення чисельного складу УГС. Необхідно створити і географічно, і функціонально повну структуру, бо теперішня не повна. Їй бракує ще кілька обласних філій, і для нормальної діяльності системи її структура повинна мати в собі всі необхідні функціо-

нальні ланки, укомплектовані фахівцями, що спроможні вести справу на високому професійному рівні.

Структура, що її має створити УГС, повинна бути побудована на основі сучасної оргтехніки та новітніх методів управління. Не можна розраховувати на успішність нашої громадської діяльності, коли побудувати структуру на основі організаційних засад XIX сторіччя.

УГС має бути динамічна організація, що, спостерігаючи за швидкими змінами суспільства, уміє своєчасно переоформлювати програму дій і поставити цілі, що в міру розширення свободи та опритомнення людей після тривалого демагогічного чаду були б максимально можливим виразом наших заповітних мрій. Щоб бути провідною, УГС має бути попереду всіх інших українських патріотичних течій, попереду настільки, щоб не порвати відчуття спільності стратегічного напрямку з тими, хто йде за нами.

Якою ми бачимо Україну?

Розп'ятою, сплюндрованою, зрусифікованою, розтерзаною.

За цей стан дорікають нам наші пращури, що в свій час не дали загинути Україні. Докори мучать не тільки наші душі. Вони мучать душі багатьох людей, і впершу чергу творчу інтелігенцію, письменників. Користуючись із демократизації й гласності, вони почали бити на сполох, аби врятувати Україну. «Літературна Україна» в кожному номері несе читачеві біль за втратою мови, а з нею і втратою пісні, думи, легенди, казки, звичаїв — усього того, що було душею нашого народу всі 2,5 тисячі років життя його над Дніпром. Ці люди—письменники, поети, літературні критики, кіно— та театральні митці — ще зовсім недавно в шовіністичній брежневсько-щербицькій задусі вичавлювали з себе хвалу руйнації. Тепер вони випростують зігнуті спини і починають поволі повертатися до народу з праведним словом. Дай Боже, їм енергії швидше виполоти хоч децицю того куколю, що вони так довго сіяли.

Та УГС не виконала б свого історичного завдання, коли б допомагала їм, ставши просто поруч. УГС не гнула, не лукавила словоблуддям і пішла за колючий дріт. Позаяк у нашу добу нечуваного розвитку засобів масової інформації ідеї УГС та її

доля так чи сяк стали відомі народів, народ побачив у ній найповніше втілення своїх мрій.

Якою є Україна?

Розчавлена і принижена — на всіх вітрах. Та вона, слава Богу, ніколи ще не була знищена. У ній завжди жеврів здоровий дух національного самоутвердження і прагнення до незалежного державного існування. І доказ цього не тільки в тому, що вервечка політичних в'язнів-самостійників у московських концтаборах ніколи не переривалася впродовж усіх 70-ти років окупації. Доказ цього в репліках простих людей на адресу окупантів, жаргів, приказок, глузувань, посмішок на зразок саркастичного тосту: «Хай живе москаль на Україні».

Якщо дозрівання народу до здатності керувати самим собою без чужого провидирства є природний процес, то у вищезгаданих явищах знаходимо вияв цієї прогресивної тенденції. У ній прообраз сподіваного майбуття.

Як же УГС, посідаючи передове місце у справі відродження України, може дозволити собі не виправдати надій цих людей і стати своєю програмою поруч з письменниками та іншими патріотичними людьми офіційної системи? Ми не рівні з ними. Ми 12 років ішли попереду них. То невже демократизація сп'янила наші голови так, що ми ладні опуститися на щабель нижче і замінити свій жовто-блакитний прапор на якийсь чужий?

Перебудова і розвиток національно-визвольних рухів в інших союзних республіках висувають перед Україною необхідність сформувати поряд з культурно-просвітянськими та українізаторськими течіями і таку течію, що ставила б собі за мету вихід України зі складу СРСР і створення незалежної республіки. Цього чекає частина українців на Україні і всі чотири мільйони української діаспори, цього чекають від України Естонія, Литва, Латвія, Вірменія, Грузія і невеличкий національно свідомий прошарок Білорусії, цього чекає від України весь демократичний світ.

Невже ж ми, хто став на прою з імперією зла уже давно, у нових умовах спасуємо і скотимося до рівня Спільки письменників України?

Пам'ять померлих в Кучині побратимів не пробачить нам запаморочення від бурхливості теперішнього життя. Вони загину-

ли, а прапор не кинули додолу. Вони нам його передали. Ми теж не будемо вічно жити, але доки живемо, хай не здригнеться прапор в наших руках і жодні коливання суспільних хвиль хай не затьмарять ясної ідеї національної незалежності.

Сам інстинкт індивідуального самозбереження штовхав нас до відокремлення від Росії, що, прагнучи до світового панування, поставила весь світ на грань катастрофи. В Україні інші національні інтереси. Україна не має імперських амбіцій, їй не треба чужі землі й країни. Вихід із Союзу виведе Україну з російської військової системи і тим самим з-під можливого удару. Ми й так понад два сторіччя змушені були проливати свою кров не за свої національні інтереси, а в російських загарбницьких війнах. Годі вже. Послухаймо нашого мудрого Франка:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві, ляхові служить,
Довершилась Україні кривда стара —
Нам пора для України жись!

Задля збереження нашої землі і самих нас від можливих ударів атомної зброї геть від Москви!

Ідея самостійної України вже не одне сторіччя видається за найбільший злочин. На жаль, за час окупації нас так залякали, що ми навіть у родинному колі уникаємо розмов про долю України, дарма що доля нації безпосередньо відбивається на долі кожного з нас. Страх цієї теми став постійним складником народного українського мислення, що ще більше роз'єднувало народ і зробило його безборонною жертвою імперіалістичної антиукраїнської політики.

З початком перебудови та гаслом переходу до нового мислення закорінений страх, очевидячки, скоро розвіється і поступиться тверезому поглядові на націю, її долю та право під сонцем.

А право Україна має. І нічого злочинного в ідеї створення незалежної держави немає. Із заміною свавільних диктаторських методів управління за допомогою законів, із переходом до правової держави ми відкриваємо як реальне право статтю 72 Конституції СРСР, що проголошує: «За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу із СРСР».

Стародавні римляни казали: «Хто користується своїм правом, нічийх прав не порушує». Закон дає Україні право виходу зі складу Союзу РСР.

Використання Україною цього права не порушує прав жодної союзної республіки, і з їхнього боку немає законних підстав чинити перепони Україні до виходу з Союзу.

Якщо Конституція проголошує це право, то використання його є нормальний правовий процес. Це, між іншим, означає, що наша пропозиція скористатися правом виходу не має в собі екстремізму, а ми не є екстремістами. Навпаки, для безболісного і найсправедливішого розв'язання складних проблем, що виникають з відокремленням України, доцільно буде пропонувати створення погоджувальної комісії з повноважних представників уряду України, Московщини та інших 13-ти союзних республік.

VIII

ЧИ СЛІД ГОВОРИТИ НА ПОВЕН ГОЛОС?

Всі українські політичні в'язні, яких я зустрічав з початку 60-х років і до 1987 року, думають про одне й те ж — незалежність України.

Проте, знаючи, що за це б'ють найболючіше, чимало під слідством для зменшення кари намагалося зводити свою вину до захисту мови, освіти, культури.

КДБ приймав цю хитрість і у слідчих документах називав антисовітською пропагандою національне просвітянство. Аби мати підстави казати світові, що боротьба за самостійність закінчилася з розгромом бандерівщини (яку було брехливо оголошено витвором німців під час війни), КДБ уперто уникав писати в документах справжню мету звинуваченого. А втім, це формальний бік справи. Чи вдавалося арештованому обдурювати КДБ по суті? Ні в якому разі і ніколи! Голови КДБ УРСР генерали Никитченко, Федорчук, Муха та їхні підлеглі на підставі великого числа спостережень чудово знали, що коли вже людина побудилася до захисту національної мови й культури, вона логікою свого духовного зростання неодмінно доходить думки про необхідність державної незалежності, і якщо зараз ще чітко не сформувала собі цю думку, то неодмінно сформує. Далєбі, з

якої рації самостійність українцям має принести зло, коли 150-ти іншим народам світу вона приносить добро?!

Гра арештованого в заміну прагнення до самостійності турботами про культуру розв'язувала руки московській пропаганді на тему щастя й розквіту України у складі Союзу, але зовсім не полегшувала долі арештованого, і за свою нібито просвітянську діяльність він діставав строк, як за справжню самостійщину.

Вигравав КДБ, а не арештований.

Позаяк кару діставав як за самостійщину, то й немає розумних підстав заміняти справжню мету безневинним просвітянством. Ніхто нікого тут не обдурує. І ми КДБ, і він нас дуже вже добре знаємо (маю на увазі не персонально, а як дві протилежні сили: рух за незалежність і установка душителів незалежності), щоб хтось міг когось обдурити. Від відкритого декларування патріотами свого прагнення до незалежності строк ув'язнення не був би більшим, зате ширше б розходилася центральна ідея — така проста і зрозуміла всякому пересічному українцеві, тоді як обертання слів на судах (а пізніше і в заявах) навколо мови й культури малозрозуміле робітникам і колгоспникам і мало їх гріє. Отже, окупаційну адміністрацію не обдуруємо, а свій простий люд залишаємо в тумані.

Перебудова вимагає нового мислення. Ця вимога стосується і до нас.

Ми теж повинні вчитися відкидати паліативи і називати речі своїми іменами. Причому слід узяти до уваги ще ту обставину, що простий народ до такого крутіства думки, до якого дійшла так звана інтелігенція, ніколи не доходив, отже, й повернення до чесної прямої мови вимагає від інтелігенції більших зусиль, аніж від простого люду.

Народ живе, доки в нього живе усвідомлення своєї окремішності та прагнення до самостійності. Тож задля збереження нашої нації не затуманюймо двозначними словами наше справжнє самостійницьке єство! Будьмо ж правдиві й сміливі!

Грудень 1988 року – січень 1989 року
с. Костарево Парабельського району
Томської області

V
ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО:

**«НЕМАЄ ІНТЕРЕСІВ
ВИЩИХ ЗА НАЦІОНАЛЬНІ.
ВОНИ ВЕРШИНА,
ВИЩОЇ ВІД ЯКОЇ НЕМА»**

Голова Української республіканської партії (УРП), депутат Верховної Ради УРСР відповідає на запитання кореспондента журналу «Вітчизна» Леоніда Єфімова.

— Признаюсь вам, Левку Григоровичу, що за словами одного прокурора, котрий був причетний до вашого засудження, я уявляв собі вас мало не як відчайдушного терориста з бомбами у всіх кишенях.

— Назвати його прізвище? Я добре знаю, про кого йдеться, бо саме він підтримував на процесі обвинувачення проти мене. Такі люди, як він, до того ж наділені владою,— справжнє нещастя для суспільства. Жертви власної хворобливої фантазії, вони самі вірять у те, що кажуть.

— Але, ознайомившись потім з деякими документами з кримінальної справи, я впевнився, що ваша небезпека для тієї системи, яку так сумлінно захищав від вас прокурор, була зовсім не в тринітротолуолі. Боронь Боже, подумав я тоді, мати вас за свого політичного супротивника. Коли ж уперше побачив вас на фотокартці, то здивувався. Нічого спільного з образом непримиренного опозиціонера. Такий собі добродушний дядько із фольклорними вусами. Ніби ведучий з програми «На добраніч, діти!» Хто ж ви насправді?

— Чи припускаєте ви, що я зараз займусь такою безнадійною справою, як самооцінка?

— Звичайно, запитання моє було чисто риторичне, і відповіді на нього спробую сам. Згодом, після кількох наших зустрічей, у мене склалось враження, що, незважаючи на те що кращі роки ваші пройшли за колючим дротом, ви свого минулого не віддасте нікому. Це тому, що завжди перебуваєте у злагоді із самим собою. Хтось із моїх колег по перу навіть назвав вас

«людиною оголеної правди». Що ж до ваших переконань, то в усьому депутатському корпусі навряд чи знайдеться людина, менш схильна до конформізму, ніж ви. Що, безумовно, викликає певну повагу і у тих, хто не згодний з вами «по жодному з пунктів». Чим же пояснити, що ваші політичні опоненти можуть розраховувати лише на відверту ворожість з вашого боку?

— Відповім вам на це так. Я з глибокою повагою ставлюсь до всіх, хто в чомусь глибоко переконаний. Візьмемо, скажімо, сектантів від релігії, таких як баптисти чи єговісти. Вони бачать наш світ досить своєрідним. Навіть проникнути в структуру подібного мислення дуже важко. Але серед них є й такі, котрі заради віри підуть на вогнище. Як я можу їх не поважати, хоч таке світосприймання мені зовсім чуже?

Чув, що в Іспанії є пам'ятник на братській могилі, де поховані разом і республіканці, і франкісти. Тут викарбувано напис: «Вони загинули за те, в що вірили».

Зворушливо до сліз, хоч, як ви, напевно, здогадуєтесь, я людина зовсім не сентиментальна.

Що ж до ставлення до комуністів, то я його ніколи не приховував і не приховую. І не лише тому, що остаточно зневірився в їхній ідеології,— як можна вірити в те, чого явно не може бути,— а й з причин іншого характеру. Вони завжди топтали по людях, котрі мали протилежний світогляд, і якби мордували і мучили лише мене, то це можна було б пояснити якимись властивостями моєї особи. Але вони мордували і мучили всіх, хто з ними був незгодний. Розправляючись не лише з живими, а й з мертвими. Зруйнували могили січових стрільців на Львівщині. А єврейські надгробки з кладовища у Радехові використали як будматеріал.

— Ну, щодо демонтажу, то тут відзначились не тільки комуністи.

— Маєте на увазі пам'ятники Леніну? Так от, якби їх було три-чотири, то я особисто нічого не мав би проти. Але маємо понад п'ятдесят тисяч! Недарма кажуть, що можна дискредитувати будь-який задум, довівши його до абсурду. Навряд чи на Корсиці, де існує справжній культ Наполеона Бонапарта, ми нарахуємо п'ятдесят тисяч його скульптурних зображень.

Ленін належить історії і хай належить. Але ж його перетворювали на релігію, коли з ленінізмом пов'язано стільки нещастя! Дехто твердить, що він був геній. Але пам'ятаймо слова Бісмарка: революцію задумують генії, здійснюють фанатики, а наслідками її користуються негідники.

— Скільки ж вам виповнилось, коли вам проголосили смертний вирок, згодом замінений на п'ятнадцять у таборах?

— Тридцять три.

Дозвольте, Левку Григоровичу, так би мовити, спіймати вас на слові. Ви сказали, що зневірилися у комуністичних ідеалах. Тобто раніше вірили?

Не я зневірився. Вже в університеті я почав піддавати сумніву багато з його положень. А тут я сказав, що в середовищі інтелігенції все більше втрачали віру в нього як у справді передову й наукову теорію. Я і в університет поступав з метою підготувати себе до боротьби за самостійність України. Мабуть, вам уже відомо з моїх публічних виступів, що я був членом КПРС? І що по закінченні юрфаку Московського державного університету мене розподілили в Радехівський райком партії на Львівщині. За призначенням виїхав негайно. У цих краях раніше не бував. Але вже тоді зрозумів, що з партією мені не по дорозі.

— Таким чином, поширений міф про те, що антикомуністом ви стали лише пройшовши все пекло колоній і пересильних тюрем, дійсності не відповідає. Ви ним фактично стали, ледь у вас прокинулась самосвідомість. Тому хочу повернутись до питання, коли саме ви відчували, що політика стає справою вашого життя. Сподіваюсь, не тоді, коли мати напророкувала, що вам призначено вступити в непримиренний конфлікт з дійсністю. Адже тоді ви були ще дитиною.

— Хіба можна уявити собі, що одного дня я прокинувся і вирішив, що Україна має будь-що стати незалежною? Думка про це визрівала поступово.

— Де перейшли до активних дій?

— У Радехівському районі. За півроку дійшов порозуміння з кількома людьми, котрі поділяли мої погляди. Ми не бачили іншого виходу, ніж створити підпільну партію під назвою Українська робітничо-селянська спілка (УРСС).

— Так, у сміливості вам не відмовиш. Це було наприкінці п'ятдесятих? Та лише за слово «підпільна» могли уліпити такий строк, що дають не за кожен найтяжчий злочин.

— Так воно згодом і вийшло. Коротше кажучи, я написав програму УРСС, яка навіть моїм однодумцям видалась надто гострою. Тоді написав інший проект, який пройшов у матеріалах справи як «нотатки».

— Навіть слідчий побоювся назвати це програмою? Тобто викладом основних принципів, завдань і цілей, що суперечили офіційній ідеології?

— Саме так. І хоча ми не лише не зробили жодного пострілу, а й подумки не мали наміру вдатись до антиконституційної боротьби, власті явно були смертельно перелякані.

— Серед вас був зрадник?

— Так, ним виявився Ващук, колишній друг Степана Віруна, котрий був першим, хто відгукнувся на мій заклик створити підпільну організацію. Отже, не минуло й трьох місяців після першої нашої фундаторської зустрічі, як усіх нас заарештували. У травні 1961-го Львівський обласний суд засудив мене до страти, інших — до тривалих строків ув'язнення.

— Мабуть, ви знаєте, що арешт ваш мав великий розголос за кордоном. 1982 року в Лондоні вийшла книжка М. Гелера і А. Некрича «Утопія при владі. Історія Радянського Союзу з 1917 року до наших днів». Про вашу справу,— на моє прохання зроблено випуску,— сказано так: «1961 року на Україні прокотилась хвиля арештів у зв'язку з розкриттям у Львові нібито підпільної організації «Українська спілка робітників і селян». Члени групи Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун та інші заперечували, проте, що їхня організація таємна. В програмному документі гуртка політика радянського уряду піддавалась критиці з погляду ортодоксального ленінізму. Учасники організації передбачали відділення України від СРСР як незалежної соціалістичної держави на підставі конституційного права на самовизначення. Керівник групи Лук'яненко, заперечуючи обвинувачення у створенні таємної організації, стверджував, що його група є законним представником української громадської думки... Процес Лук'яненка показав, що радянські лідери найбільше побоюють-

ся руху народів за самовизначення і готові до придушення таких тенденцій найнещаднішим чином».

Можна сказати, що ви передбачили хід подій принаймні на чверть віку наперед. І хоч судді вирішили, що вам можна інкримінувати зраду Батьківщини за найжахливішою з усіх статей — 56-ю, я відкрив Кримінальний кодекс УРСР і поцікавився, що саме становить цей склад злочину: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної чи військової таємниці іноземній державі, втеча за кордон... Нічого подібного, за вашими словами, ви не чинили. Хоч до самої справи я добратися не зміг, і тому мені залишається довіритись висновкам таких авторитетних істориків, як Гелер і Некрич.

Тепер про ще один сюжет, якщо його можна назвати сюжетом, котрого навіть страшно торкнутись. Це про ваше ув'язнення. Двадцять п'ять років — і, як кажуть, від дзвінка до дзвінка. Півжиття на нарах. Проте найбільше вражає не строк сам по собі, хоч і його важко осягнути уявою. Вражає, що, відсидівши перші п'ятнадцять, ви, як сказано у наступному вирокі, «на шлях виправлення» не стали і знову почали «займатись активною ворожою діяльністю проти Радянської влади з метою її підриву й ослаблення». Покарання явно не справило на вас ніякого враження. Як витримали таке тривале ув'язнення?

— Адже внутрішній стан людини визначає не так середовище, в якому вона опинилась, як мета, заради якої вона живе. У чому переконався, спостерігаючи еволюцію поглядів моїх товаришів по нещастю у сосновському концтаборі.

— Але, мабуть, довгі роки ув'язнення складались для вас не лише із занять соціологічними дослідженнями?

— На табірних жахах я зараз зупинятись не хочу. І на табірній «медицині» також, котра вправно перетворювала здорових людей на калік. Зауважу лише, що за непокору, страйки, голодівки нас перекидали з табору в психушки, з психушок у штрафні ізолятори. Та міра знущання з людини, котра існувала за хрущовсько-брежневської «виправно-трудової» системи, опису не піддається.

Від нас вимагали одного — каяття. Лише у такий спосіб можна було врятуватися. Табірна адміністрація через агентуру поширювала чутки, що ніхто не вийде із зони живий, якщо не

розкається у своїй діяльності. І все ж таки мені пощастило вижити.

Термін ув'язнення минав 26 січня 1976 року. Аби не дати мені можливості заїхати до Москви, щоб розповісти кому слід про пережиті тортури, відправили додому на Чернігівщину під конвоєм і знову кинули у в'язницю. За місяць до законного звільнення! Лець випустили, я знову за своє.

— І ви зовсім не боялися, що цього разу вас можуть розстріляти? Забули, що довелось пережити? Адже за першим вироком, як розповідав мені Яворівський, вас півроку тримали у камері смертників і ви мали час спізнати, що то за штука — передчуття «законної» кулі в потилицю.

Яворівський перебільшує, не півроку, а два місяці з гаком.

— Перебільшує? Два місяці, щохвилини чекаючи, що ось-ось покличуть туди, звідки не повертаються!

— Та не покликали ж.

— Але, відбувши свої п'ятнадцять років, які були «даровані» вам навзамін страти, невже ані разу не замислились над тим, на що можете сподіватись, коли не «вгамуетесь»? Я взагалі дивуюсь, чому наша табірна система, розрахована на те, щоб зламати людину, цього разу не спрацювала. Хоч досвід у неї чималий.

При нагоді я перечитав стенограми всіх політичних процесів сталінської епохи, які тільки зміг розшукати. Тоді ламались майже всі без винятку, хто ставав жертвами ДПУ — НКВС. Навіть люди, яких на Заході називали «сталевими». Щоб врятувати своє життя, вони зводили на себе такі наклепи, які перевершували сподівання Вишинського. Дещо я переписав у свій записник.

ІЗ СТЕНОГРАМИ В СПРАВІ «АНТИРАДЯНСЬКОГО ПРАВОТРОЦЬКІСТСЬКОГО БЛОКУ»:

Бухарін: «Мої контрреволюційні спільники і я на чолі їх робили спробу вбити справу Леніна, яку продовжує Сталін з таким велетенським успіхом».

Раковський: «Я повернувся з Токіо, маючи в кишені мандат японського шпигуна».

Гринько: «На довіру я відпав зрадою, чорною, як ніч, і партії, і Батьківщини, і Сталіна... Я наважусь сказати про мою радість з приводу того, що нашу злочинну змову розкрито!»

Наскільки я можу судити, Левку Григоровичу, ніякої радості з приводу того, що вас ось-ось поставлять до стінки, ви не відчували. Чи оскаржили вирок? І якщо оскаржили, то хоч якоюсь мірою визнали свою провину? Як колишній наркомфін Гринько. Мовляв, «на довіру я відповів зрадою, чорною, як ніч».

— Ні, все, що робив, я визнав, але заперечував правильність юридичної кваліфікації моїх дій.

— Отже, п'ятнадцять років, можна сказати, минули для вас «безслідно», і ви, тільки-но звільнившись, знову поринули у політичну діяльність. За що вас цього разу «нагородили» десятьма роками особливого режиму, порівняно з чим інші режими — загальний, посилений, суворий,— можна сказати, курортити?

Камерне утримання, убивчо-строкатий одяг і такі умови, що колишній голова Одеського міськвиконкому Булавко, засуджений до особливого режиму за хабарі, писав відчайдушні скарги в прокуратуру: «Благаю, розстріляйте мене!»

Що ще впадає в око, коли читаєш вирок,— ваша відмова від показань, які підсудні звичайно використовують, щоб знайти слова на своє виправдання і полегшити долю.

Засудивши вас на десять років, Чернігівський обласний суд додав до них ще п'ять років заслання, визнав особливо небезпечним рецидивістом і стягнув з вас на користь держави 59 крб. 62 коп. судових витрат. Так би мовити, цілком беззбиткове правосуддя.

Чому все ж таки так суворо? До того ж за статтею 62-ю, що передбачала покарання за «антирадянську агітацію та пропаганду» і давно вже вилучена з усіх кодексів, як стаття «про затикання рота»?

Я знову пошлюсь на вирок. Тут ідеться, зокрема, про те, що в квітні-травні 1977 року ви виготовили «рукописний документ» «Проблеми інакодумства в СРСР...», в якому за вироком твердите, «що з перших років існування СРСР радянські державні органи нібито фізично винищували тих осіб, які не поділяли світогляду, політики, практики більшовиків». Що розцінено як наклеп на радянський лад.

У вирокі йдеться також про те, що ви у співавторстві з Миколою Руденком та Олесем Бердником склали різні інші «до-

кументи», в яких містяться вигадки, начебто в СРСР існує беззаконня, процвітає бюрократизм, а на Україні зневажається рідна мова та ін.

Але все минається. Сьогодні тих, хто дотримується подібних поглядів, обирають до парламенту. Скільки ж ви пробули на волі?

— Близько двох років. Хтось навіть може подумати, що Лук'яненко так звик до колючого дроту, що іншого існування собі й не уявляє. Але ще під час слідства я добре знав про те, що на мене чекає, і було досить сумно. Ну, чим може протистояти в'язень своїм тюремникам? Оголосив голодівку протесту проти несправедливого арешту, не давав показання і відмовився від совітського громадянства, і уперше подумав про самогубство як не найгірший поворот долі. Чи варто мучитись десять років, щоб потім вийти ні на що неспроможним калікою? Єдина думка, що стримувала,— зробити це ніколи не пізно.

— Про вашу табірну епопею, звичайно, можна розповісти багато...

— Облишмо вже цю невеселу тему! Бо почну подумки знову проходити всі етапи, котрі довелося пройти, усі бараки й камери... Запишіть лише, що 13 вересня 1986 року мене з кучинської в'язниці перевезли до пермської тюрми, звідки я вже мав не вийти. Уникнути смерті допоміг лише великий досвід і... молитва, що сам її склав.

— Я гадаю, що не лише вашим друзям, а й вашим ворогам вельми корисно знати, за яких умов ви формувались як політичний лідер. Не знаючи хоча б у загальних рисах вашого гулагівського «досьє», не можна багато чого зрозуміти. До речі, як ви згадуєте про своїх тюремників?

— Повірте мені, деяким я знаходив виправдання. Серед них були зовсім непогані і навіть доброзичливі люди. Нічого не вдієш, така служба. Хоч зустрічались і такі, котрі були катами за покликанням. Вони мучили людей з превеликим задоволенням. Старалися більше, ніж вимагало начальство.

Перші кроки після Сибіру? Шановне товариство обрало мене головою Української Гельсінкської спілки, на основі якої згодом створено Українську республіканську партію. 5 листопада минулого року наша партія зареєстрована Міністерством юс-

тиції УРСР і їй надано статус юридичної особи. Багатопартійність на Україні стала реальністю, але я вважаю, що це лише добрий початок.

— Яке, на вашу думку, нині співвідношення сил у республіці? Звичайно, я маю на увазі не суто пропагандистську оцінку, а реальний стан речей. А втім, на це запитання з якихось тактичних міркувань ви, можливо, не відповісте.

— Чому ж, відповім. І відповім докладно. Адже ми не підпільники і нам нема чого приховувати, до того ж уже оприлюднили свою програму і статут.

Якщо історія — це безперервна зміна однієї комбінації сил і пріоритетів іншою комбінацією сил і пріоритетів, то нині політичний атлас виглядає так. Протягом тривалого часу Компартія посідала неподільне панівне становище і свавільно керувала державою. У цей період під її керівництвом проводилась асиміляторська політика. Але і в роки, які прийнято називати роками перебудови, вона, поступово втрачаючи авторитет і здаючи ідейну позицію одну за одною, вирішальне слово залишала за собою. Я завжди вважав, що як носій людиноненависницької класової моралі, ворожої людському розвитку, ця партія історично приречена на поразку. Її останній оплот — адміністративна влада з репресивними органами. Хоч з розвитком демократії й розширенням свободи ставка на силу, на сексотів, таємні суди і сибірські концтабори, що довгі роки тримала всю систему на плаву, зараз себе не виправдали.

Тому по всій республіці роз'їжджалися більшовистські агітатори, котрі, не добираючи слів, лаяли Українську республіканську партію, Рух, інші демократичні організації, звинувачуючи нас у тому, що саме через нас з полиць магазинів зникли товари. Мовляв, у всьому винні демократи й націоналісти. Поверніть добродіїв комуністів — і все відразу з'явиться.

— Ну, щодо агітаторів, то комуністам слід би у вас повчитись. Жовтневий, як ви його називаєте, переворот бере свій початок саме з мітингової стихії. Але по деякім часі всі червоні агітатори залишили майдани і зачинились у кабінетах. Таке поняття, як більшовицький оратор, просто перестало існувати. Мітинг як засіб політичної боротьби відродили «неформали». За вашими лідерами пішла частина людей, котрих ви можете куди

завгодно спрямувати. Чому ж ображаєтесь на агітаторів іншої партії, коли вони вдавалися до цивілізованих прийомів, прийнятих у всьому світі.

— Цивілізованих прийомів? Нещодавно на Чернігівщині був заборонений мітинг цілком лояльної партії «Зелений світ». Незважаючи на те, що я, як депутат Верховної Ради і голова Української республіканської партії, своєчасно вдарив телеграму голові Городянської міськради Сотнику. Мало того, місцеві власті замірились будь-що мітинг зірвати, тому що люди все ж таки зібрались.

В який же спосіб? У натовп мітингуючих в оточенні міліціонерів врзалась група найманих «співаків». І щоб не дати змоги виступити самодіяльному хору і заглушити промовців, почали співати самі. Це було б смішно, якби не було сумно. Іншого разу хористів побили, депутату Гудимі почали викручувати руки. (А потім його побили і на Вінниччині).

Звичайно, ви можете зауважити, що цей ганебний напад вчинили не рядові комуністи. Справді, так воно і було. Як виявилось, серед нападників були в основному штатні функціонери, котрі повдягались у селянський одяг, щоб діяти «від народу». Але якби не було рядових, не було б над ними партапарату. Вони, рядові, утримують цей партапарат, сплачуючи внески, і тим самим поділяють його політичну лінію. Тим самим схвалюючи викручування рук і лупцювання патріотично настроєних співаків.

У свій час рядові комуністи, певне, не знали або вдавали, що не знають, які чорні справи чинились з огляду на «світле майбутнє». Але зараз жоден з них вже не може послатись на свою необізнаність.

— Якщо це ще «не пізно», тому що наша бесіда вже завершується, хочу застерегтись. З самого початку я не мав наміру вступати з вами в будь-які ідеологічні суперечки, хоч не всі ваші погляди поділяю. Моя мета інша — зрозуміти вашу позицію. У зв'язку з чим хочу запитати: чи не вважаєте ви, що визнання свободи совісті передбачає не лише вільні стосунки з Богом, а й виняткове право на світогляд у широкому розумінні? Зокрема, і право на вибір, в якій партії перебувати. Наскільки коректно втручатись у це іззовні? Адже ніхто ще не закликав членів УРП,

щоб вони поздавали свої партійні квитки, коли такі у вас існують.

— Я знову наполягаю на тому, що кожен, хто перебуває в КПРС, поділяє відповідальність. Але християнське віровчення завжди залишає людині шанс. Пам'ятаєте, апостол Павло, до того як став апостолом, був гонителем. А привівши в порядок думку, був зведений у ранг святих.

— Чи всі, хто виходили з КПРС, заслуговують, на вашу думку, поваги?

— Ні, не всі, на жаль, є й такі, що спекулюють на політичній кон'юнктурі.

— Уже не лише на мітингах, а й з парламентських трибун лунав заклик судити КПРС. І якщо вважати її правонаступницею усіх злочинів сталінської генерації...

— Чому лише сталінської? І хрущовської, і андроповської, і брежневської.

— ...то з таким же успіхом можна вважати, що УРП прийняла естафету від ОУН. Хоч вважає себе дитям Гельсінкських угод, якими проголошений незаперечний пріоритет прав людини над суто національними інтересами. Чи не так?

— Це хтось з основоположників, здається, сказав, що істина конкретна. Немає для України нічого важливішого зараз, ніж національне відродження.

— Не можна не погодитись з вами. Але на якій платформі? На платформі взаємної ненависті? При всьому моему внутрішньому протесті проти того, що діялось навколо справи Степана Хмари, те, що він проголошував на мітингах, відштовхнуло навіть багатьох відомих діячів радикальної орієнтації. Вони стали під прапори Дмитра Павличка, а не ваші. Під прапори поміркованіші і, я б сказав, сучасніші. Сам чув, як Павличко сказав на письменницьких зборах: «Румунський шлях не для нас». А ось недавно я бачив листівку, виготовлену засобами розмножувальної техніки, де «правим» уготовили долю Хоннекера і Чауше-ску.

Так, на Україні вже лунають, на щастя, поки що поодинокі вибухи.

— Українська республіканська партія не має до будь-яких терактів найменшого стосунку. Ознайомтесь з її програмою, і ви

переконаєтесь, що наш шлях до перемоги чисто конституційний.

— Але повернімось все-таки до проблеми громадянського миру.

Я чув, що в Західній Україні закладається пам'ятник командуючому Українською повстанською армією, підступно вбитому Роману Шухевичу. От якби, за вашою власною логікою, на цьому пам'ятнику згадали і тих, хто від його руки загинув, то це був би вже не румунський, а іспанський варіант, котрий свого часу розчулив вас до сліз. І навпаки! Бо смерть, і справді, єдина форма рівності, якої спромоглося досягти людство. А поки що КПРС лякала людей бандерівщиною, а УРП — комуністичними репресіями, і знову серед людей оселявся страх.

— Залякують бандерівщиною? Степан Бандера був справжній національний герой.

— Хтось із відомих істориків, коли не помиляюсь, Покровський, сказав, що історія — це політика, обернена в минуле. Тому й писали її політики. Знаю про Бандеру лише жахи з газет. Тим часом вже давно слід було б надати слово саме історикам.

Що можете сказати про вплив УРП на розвиток подій у республіці?

— У недооцінці сил противника і переоцінці своїх власних завжди прихована небезпека. Ми цілком усвідомлюємо, що Республіканська партія ще не охопила всю Україну, так само, до речі, як і Рух.

— Як ви оцінюєте нинішній стан Руху?

— Вважаю, що свої кращі часи він уже пережив. З розширенням свободи політичної діяльності і появи нових партій значення його зменшуватиметься. Тобто він відіграватиме свою роль доти, доки процес формування партій не завершиться.

— Я ознайомився з програмою УРП. Партія проголошує своєю метою створення незалежної соборної держави, стверджує абсолютну цінність життя, свободи, самотності людини і кожної нації, а також визнає в політичній боротьбі лише мирні засоби. Але щодо тактики партії, то вона часом суперечить програмі і багатьох не лише відштовхує, а й лякає. Існує вираз: людина вільна доти, доки вона не посягає на волю інших. Цілком закономірні акції протесту часом провадяться так, що виходять

за межі, я б сказав, здорового глузду. Скажімо, перекривається рух громадського транспорту, й жертвами політичних заходів стають сотні ні в чому не винних людей, котрі поспішають у своїх невідкладних справах. Коли, на своє нещастя, патріарх Московський і Всея Русі Алексій Другий замірився відвідати Київ, ігумену Фролівського монастиря Антонію били ногами. Тоді натовп збуджених людей, котрих велика політика відштовхнула від Бога, перекрила усі входи в Софію. Здавалось, ще хвилина і...

— А сталося це тому, що московський священнослужитель приїхав до нас явно несвоєчасно. Лише за тиждень після глави Української автокефальної церкви патріарха Мстислава. До того ж приїхав не для того, щоб вклонитись нашій святині, а з чисто політичних міркувань. Довести, що свята Софія належить не Україні, а Москві. Обурення віруючих можна зрозуміти.

— Але для чого ж бити генералів? Мені розповідав начальник УВС м. Києва Валентин Михайлович Недригайло, який стояв того дня на площі, що і його хтось уперіщив дрючком по голові. Хвала його витримці. Бо спецзагони були напоготові.

— Ніяких наказів про побиття генерала наша партія не віддавала. Просто це знайшло вихід обурення людей провокацією московської церкви. Що ж до екстремізму як такого, то він, мабуть, корисний тим, що збуджує думку і заважає поміркованим пристосуватись до кон'юнктури. Але екстремісти небезпеки собою не становлять, бо їх мало і вони нездатні на серйозні рішення.

— Як на мою думку, некерована демократія так само небезпечна, як і диктатура. Крайні зліва не менш небезпечні, як і крайні справа. Принаймні давно доведено, що зупинити натовп значно важче, ніж повести його за собою. Завжди знаходяться люди, ладні громити що завгодно і кого завгодно, досить їм лише назвати «адресу».

— Мені це добре відомо. Згадаємо хоч недавні події.

Першого жовтня 1990 року представники народу з усієї України прийшли на вулицю Кірова зі своїми вимогами. Але горезвісна парламентська більшість демонстративно відмовилася поставити питання про відставку Масола. Другого жовтня студенти оголосили голодівку.

Здавалося, що проти непокірних ось-ось буде застосовано силу. Депутат Віталій Рева, перший заступник міністра транспорту УРСР, прямо закликав установити в Києві військовий стан. Проте студенти не давали для цього ніякого приводу, а тим часом щодня надходили нові вісті з усіх областей України про їх підтримку.

На вулиці Кірова і в парку людей не зменшувалося. Напруження зростало. На 15 жовтня співчуття голодуючим і обурення бездушністю влади досягло кульмінаційної точки, коли найменша іскра могла спричинитись до вибуху. Люди були готові прорвати кордон міліції і взяти штурмом будинок Верховної Ради. А потім? Пустили б у дію спецзагони, полки, що причаїлися на околицях Києва. Можлива кров і на кілька років перемога реакції.

Отже, чи можна було перемогти в Києві у жовтні? Навряд чи. Ймовірніше, що демонстрантів би розстріляли. Але коли б у Києві й перемогли, то лише на кілька годин, бо ми не готові до вирішального двобою у масштабах всієї України. Величезна кількість демонстрантів, що заповнили вулицю Кірова від Верховної Ради до самого низу і аж ген далі, стояли в напруженому чеканні. Хтось мусив остудити ці гарячі голови. Задля майбутнього руху хтось мусив пригальмувати сьогоднішній темп. І я став перед мікрофоном. Ні, не закликав до штурму Верховної Ради чи суду над КПРС. Я говорив про право будь-якої групи громадян утворювати будь-яку політичну партію, аби вона була лише незалежна від Москви. Своім виступом я спрямував напруження в русло звичайного мітингу. Це була пропозиція мирного виходу з кризи, її прийняла протилежна сторона, і ввечері Верховна Рада ухвалила акт національного примирення на умовах студентів.

Нам потрібен ще час для підготовки. Ми швидко нарощуємо сили. Згадайте, в яких умовах відбувався перший з'їзд УРП у квітні цього року. Згадайте політичні умови, що були рік тому, два роки тому. У жовтні 1988 року не один із нас був ще на засланні, а на Україні хапали до буцегарень, штрафували, виганяли з роботи і вузів. Ні, ми доволі швидко наступаємо.

Але щоб імперія, розвалюючись, не поховала під своїми руїнами наші найближчі плани, мусимо бути розважливі і не

довести конфлікт до застосування проти нас зброї. Що ж потрібно, аби демократичні сили і швидко наступали, і не спровокували криваву розправу? Для цього треба зміцнювати обласні організації, засновувати їх у кожному районі, а також осередки в селах. Я кажу про організаційну мережу демократичних сил, а не лише Руху, УРП чи Демократичної партії. Цим самим я виступаю за продовження співпраці усіх патріотичних сил у боротьбі проти ворогів демократії та свободи.

Отже, ми за мирний шлях. Це лише у збудженій уяві секретаря Чернігівського обкому Лісовенка я нібито зібрав у Закарпатті десятки тисяч бойовиків, які тільки й чекають на мою команду, щоб розпочати наступ на Київ.

— Мені хотілось би знати ваше ставлення до СНУМу, тобто Спільки незалежної української молоді.

— Організація СНУМ нам не підпорядкована. Зближення лише на ідейній основі. У СНУМі є дуже гостре крило, звідки навіть на нашу адресу лунають звинувачення в поміркованості. Молоді завжди максималісти. Але у них немає ані історичної пам'яті, ані історичного досвіду.

— «Україна — для українців»?

— Так, але наше гасло інше: «Україна—для громадян України». А втім, ви нашу програму читали.

— На які кошти існує ваша партія?

— Партійні внески, пожертвування, в тому числі й від української діаспори.

— Який вищий керівний орган вашої партії? Бюро? Секретаріат?

— Рада партії, що складається з 78 осіб. А між засіданнями Ради постійно діє провід у складі голови, двох заступників, сімох секретарів.

— Наскільки він ефективно діє?

— У нас ще не все гаразд з дисципліною. Не всі рішення виконуються.

— Чи маєте штаб-квартиру.

— Маємо одержати найближчим часом.

— Машину?

— Теж не маємо. І щоб дістатись, скажімо, на сесію і назад, витрачаю три-чотири години.

— Передбачаєте свій друкований орган?

— Так, газету «Самостійна Україна», яку теж уже за-
реєстрував Держкомпрес.

— Я свідомо не запитую вас, чи любите ви у свій вільний
час вирізьблювати по дереву...

— ...або поратись у садочку? І на цьому спасибі, бо це доволі
банальні запитання, котрими мучать усіх інтерв'ююваних. Але
все ж таки одне захоплення у мене є, що його не можу порівняти
з жодним іншим. Це відчуття, що у будь-який час можу вільно
вийти із своєї хати під Києвом, а повернувшись додому, дістати
з кишені ключ... Сподіваюсь, ви зрозумієте мене.

— Чи є у вас особиста охорона?

— Звичайно, і дуже надійна. Це моя дружина Надія Іванівна.

Журнал «Вітчизна», 1991, № 3.

ЦЕЙ СВІТ І ПОТОЙБІЧНІСТЬ

(на грані життя і смерті)

Коли мене 1961 року арештували і відірвали від всієї бу-
денної суєти, я дістав можливість спокійно думати над сенсом
життя. Результатом цих роздумів було те, що я прийшов до гли-
бокого переконання в існуванні Творця всесвіту.

Коли мене присудили до страти і посадили до одиночної ка-
мери з прикутими меблями, я дістав можливість поспостерігати
боротьбу двох бажань в одній душі: бажання жити і бажання
залишитися порядною людиною. Умови, в яких я опинився, ста-
вили переді мною однозначну альтернативу: життя можна збе-
регти відмовою від ідеї незалежності України. Альтернатива ця,
щоправда, у дійсності не така проста й пряmlinійна. Вона пе-
редбачала не тільки відмову від ідеї самостійності, але й перехід
на сторону КДБ в його боротьбі проти українського націоналіз-
му. КДБ може задовольнитися мінімумом — письмовою заявою
про відмову від боротьби за самостійність, — але він прагне до
більшого — з ворога імперії зробити борця за неї. Відстань від
першого до другого доволі велика. У межах цього діапазону
можливі різні варіанти «ламання душ» (як сказав колись Гаври-
ло Костельник).

Приклади. В час арешту великої групи студентів Львівського університету, один із них, а саме Богдан Сташинський дав згоду КДБ на співпрацю, прийняв завдання вбити провідника українського національно-визвольного руху Степана Бандеру, поїхав у Німеччину і скоїв убивство. Іншого перетворили в табірному терориста, що за завданням табірної адміністрації убивав центрових націоналістів. Ще іншого виривали з націоналістичних лав, примусивши його до публічного розкаяння й засудження своєї участі в національно-визвольному русі і т. інше. Позаяк діапазон варіантів доволі широкий і в його межах відбувається гра «хто-кого обдурить і перехитрить», то вона дає жертві таку-сяку надію на виграш.

Ламання душ покаліченням тіла

У чекістів було два способи убити жовто-блакитного самостійника: убити зразу, убити потихесеньку.

Аналізуючи їхні методи, я переконався, що вони не мають наміру вбити мене відразу. Убиватимуть потихесеньку, щоб смерть наступила нібито природнім чином. Що ж, проти першого методу немає ради. У цьому разі поводити себе треба так відкрито й послідовно-самостійницьки, щоб не дати найменших підстав тлумачити причину смерті якимось іншим способом, окрім одного — умисне знищення носія української самостійницької ідеї.

У разі вбивства способом прищеплювання хвороб, боротьба йтиме в плані «хто-кого обдурить» і триватиме залежно від моєї спостережливості й проникливості: вони даватимуть різну заразу поступово і я, за умов достатньої уважності, маю шанс часом обдурити й уникнути порції зарази, тобто пропустити в організм менше, ніж чекісти думатимуть.

1966 року мене взяли до Саранська на «виховання» в умовах слідчого ізолятору КДБ Мордовської АРСР і посадили до однієї камери з єговистом, що хворів жовтяницею. У камері була малесенька жовта лампочка. Її слабке проміння показувало контури предметів, але жовтий колір білків очей співкамерника я розгледів тільки на третій день. Та я й не знав, що за хвороба ця жовтяниця. Ми два тижні з ним сиділи в маленькій камері, при-

гощали один одного варенням, мармеладом та карамельками до окропу. Через два тижні тюремна медицина вчинила переполох (немов би доти не знала!) і позабирала хворих до інших камер. Мене залишили одного. У камері було холодно. Поруч стояло ліжко з-під хворого єговиста. Я подумав: якщо вже заразився, то заразна ковдра мені більше не пошкодить, а якщо за два тижні не заразився через їжу, посуд та дихання одним повітрям, то напевно не заражуся від байкової ковдри. І почав на ніч знімати ковдру з його ліжка і накидати на себе. Впродовж цих двох тижнів ніхто не викликав на співбесіди. Коли «виявили» жовтяницю, то ще з тиждень не чіпали. А коли переконалися, що я не заразився, тоді викликали пару разів та й відправили назад до першої зони в с. Сосновку, звідки й привозили.

Яка мета була: «виховати» в Саранську чи заразити жовтяницею?

Слава Богу — пронесло. Напевно, не так треба сказати. Посутніше буде: не судилося стати тоді калікою чи померти. 1967 року восени у Володимирському централі після місяця утримання на голодному пайку (добова їжа становила 940 калорій) мене на місяць посадили до туберкульозника Ткачова з відкритою формою туберкульозу. Камера була маленька. Через сильний холод кватирка постійно зачинена і повітря у камері мінялося мало. На півгодини в добу нас виводили на прогулянку до прогулянкового дворика. Отже, двадцять три з половиною години я дихав заразним туберкульозним повітрям у камері і півгодини з ним у розрідженій туберкульозній концентрації. Ткачов багато курив і часто відхаркував жовтою піною. А я виголошував на адресу тюремного кагебіста Обрубкова і всієї Московії: «Сволочі! Ви хочете мене туберкульозом звести зі світу — не вийде! Мене він не візьме! Ви так легко не розправитесь! Я ще покажу імперії, що таке український націоналіст! Прокляті слуги сатани!! Кати й сволочі! Щоб вас грім побив!!!» і тому подібне в тому ж дусі. Прищеплювання хвороб і багато різних інших штук в наступні роки ув'язнення повторювалися до кінця 1987 року.

В таких умовах ув'язнення, коли в'язневі час від часу просто кажуть, що без розкаяння ніхто на свободу живим не вийде, ви-

робляється погляд на життя, за якого посмертний час набуває ледь не такої ваги, як досмертний.

Минуле — це боротьба за свій ідеал супроти влади до арешту.

Теперішнє — це відстоювання свого ідеалу в ув'язненні.

Майбутнє — це образ смерті. Він не є нейтральний.

КДБ ставить перед тобою завдання в теперішньому часі вичавити з в'язня бодай маленьке розкаяння, бодай маленьке схвалення совітської влади, бодай заяву лояльносте до совітського ладу. Після цього він таємно убиває в'язня, а потім публічно висловлює жаль з приводу смерті і, використовуючи вичавлене каяття, починає широко поширювати брехню про те, що небіжчик, мовляв, в кінці свого життя зрозумів хибність своєї антисовітської діяльності і визнав рацію за совітською владою. Отже, політв'язень після смерті не зникає. Він продовжує бути. І це його існування чекісти використовують для ідейної боротьби з живими супроти українських самостійників та інших своїх ворогів.

Під впливом такого підходу у в'язнів посилюється почуття великої відповідальності за свої слова і за свою поведінку. Виховується почуття відповідальності за долю нації, почуття власної великої ваги. Згинути стає нестрашно. Стає страшно, щоб після смерті чекісти не представляли у перевернутому вигляді увесь минулий шлях і замість борця за самостійність не представили як людину, що, «нарешті прозріла і відмовилася від буржуазної націоналістичної ідеї створення так званої самостійної України».

У період першого тюремного ув'язнення у Володимирському централі, коли під керівництвом начальниці лікарні (яка керувала всією адміністрацією тюрми) Олени Бутової — запеклої шовіністки й відвертої вражини всіх українських патріотів — мені зіпсували кровоносно-судинну систему, завдали удару по серцю, зробили ін'єкцію для прищеплення раку і намагалися таки перетворити в фізичну руїну, я глибше зрозумів ціну життя та душевну силу, з якою людина чіпляється за нього. І побачив, як у дійсності мало людей, спроможних подолати страх смерті.

Коли на пересильних тюрмах, або в групі політв'язнів я бачив, як люди задаються своїми подвигами один перед одним і

гороїжаться перед наглядачами, я приглядався то до одного завзятішого, то до другого, переносив його подумки в слідчий кабінет, до одиночної камери, до смертної камери і ставив питання, як він поведився б не в екзальтованому гурті, а сам на сам зі слідчим? Один в камері супроти всієї держави? з катами? О, тільки окремі люди спроможні були б утриматися на пристойному рівні та на своїх ідейних позиціях! Причому в багатьох випадках я краще знав, ніж ці «герої», як той чи той поведився б у згаданих обставинах.

Є світ і є потойбічність

(Після галюциногенної таблетки)¹

Цей світ відомий. У ньому сонце, небо, земля, рослинність, люди, рідні й родичі. У ньому дихаємо, відчуваємо тепло й холод. Тепло від сонця, від материнського слова і ніжної дружининої руки. У світі ми живемо.

Потойбічність не відома. У кожному разі вона темна, чорна й холодна. Там не можна дихати й відчувати. Там немає родичів, знайомих. Бр... р... страшно! Не хочеться переступити грань і з життя піти у потойбічність. І ще страшніше дати москалям підставу хижо і злобно вишкірити зуби й сказати: «Бач, і здався! А ти казав – не здасися. Ми використовуємо найсильнішу зброю – повільну смерть. Смерть служить зміцненню нашої великої Росії. Смертю ми вже до тебе багатьох центрових хохлів зломали, смертю ми тебе зломимо. Смертю ми остаточно зламаємо Україну і перетворимо вашу землю в свою землю!»

Що?! Що!! Ні, дика орда, не дам тобі цієї перемоги! Стрибнув в холодну темну потойбічність. Хай буде зі мною що буде там, але тут ви мене не переможете!!! І Україну в мені не підкорите!!

Душа підноситься над землею і я бачу високе темно-синє небо. Десь далеко – далеко світить маленькими світловими цятками зорі. Їх небагато. Коли б полинув у небесну далечинь і пролетів темно-синій простір-пояс, що ось тут ближче до землі то там далі космічний простір став би світліший, густіше всіяний зорями і самі зорі не стояли б нерухомими світлячками, а весело і привітно миготіли б на зустріч всякій людській душі.

Піді мною Україна. Десь далі від неба і нижче від хмар велика тепла земля з широкими полями й ланами, горами й

¹ Докладніше в кн. «Одержимі», IX том (тринадцяти томного видання), с. 376-381

річками, байраками й лісами. Там живе народ з чудовими піснями та стогоном від неволі. Він пручається і хоче вирватися з ланцюгів, а вони мов павутиння все густіше його обплітають. Раптом з туману вириває завітчана віночком, що так гарно сплетений з кульбабиних жовтих квіток, зеленого любистку та маленьких яскраво-синіх квіточок голівка україночки-дівчини — моєї матері. Вона так невинно й довірливо дивиться зі старої фотокартки своїми світлими ясними очима на майбутнього свого сина й не по-юначому суворо питає: «То ти продовжиш наш козацький рід чи підеш в раби?» Це десь нижче, де є земля. А вище над землею, де вже не чути людського плачу, де починається сфера думки, що сполучає людей зі сферою господньої сутності, з мільйонолікої маси виривають її потужні духовні речники: Могила, Хмельницький, Шевченко, Франко. Хто ще? Багато їх. Тих, хто ввібрав у себе національну душу і випромінював потужні інтелектуальні імпульси у небо кількома простими закликами: «Боже всемогутній, дай волю моїй Україні! Народі мій, рішучо встань за свою волю!». І задля утвердження нації, повторюючи ті гасла все з більшою енергією, зумів переступити грань між земним життям і потойбічністю. Ці відпоручники української нації перед Богом і вічністю дають наказ: «Ти мусиш продовжити нашу місію утвердження українського роду під сонцем! Будь гідний великої місії! Будь готовий віддати життя за Україну. Ти мусиш це зробити! Ти це зробиш! Ти готовий це зробити!»

Готовність розкласти своє тіло на молекули, розпорошити їх у космосі і вивільнити дух для поєднання його з духом попередніх речників нації є перемогою над злими силами, бо незламний дух є непереможний. Він зливається з духом речників нації, поповнює надземну сферу думки і потім з цих висот надихає обраних в Україні на продовження святої справи.

За моєю спиною Україна. Попереду космічне проміння. Воно прозоре. І в той же час воно немов би ледь блакитне. Навіть не блакитне, а ледь освітлене. Ця слабесенька освітленість і слабесенька забарвленість упорядковує темний хаос і надає космічному простору характер спрямованої вперед цілеспрямованості — як цілеспрямованим є всякий промінь, що не гнеться й не виляє, а лине безкомпромісно просто вперед і вперед.

Промінь один від одного відділяється ледь помітним білим, а з іншого боку ледь помітним сірим, майже чорним вузесеньким промінцем. Віддаль між білим і чорним більша й менша, проте чимала. Проміння є праворуч, ліворуч, наді мною, піді мною — суцільно кругом і всюди. Його цілеспрямованість свідчить про енергію, динамічність, силу. Це не щось мертве, о ні! Це щось надзвичайно сильне й живе. І спрямоване воно все в одному напрямку — вперед і уперед. Туди, за ті межі, куди не сягає погляд, де є творець всієї цієї великанської космічної споруди.

Україна — Я — безмежний космос.

Мое «Я» може нічого не означати, а може щось означати. Мене як щосность поміж Україною і безмежним космосом можна виміряти силою розуму, силою волі та силою любові до України.

Розум залежить від природи. Він посилюється нагромадженням знань. Сила волі виховується дисципліною, доланням труднощів і бажанням досягти успіхів у суспільстві.

Любов до України виникає з емоційної властивості душі любити батька, матір, кохану і — Україну як абстрагування любові до безпосереднього життєвого середовища на весь терен розселення роду-племені — нації. Сила любові до України вимірюється жертовністю українця (-ки) задля неї.

До дисципліни мене спочатку привчила армія, а коли усвідомив, для чого живу, відтоді психологічна установка на підготовку себе для боротьби примушувала самого себе до дисципліни.

Волю гартували мені батько ще з років, коли під стіл пішки ходять. Пригадую, порізав ножем палець. Кров тече. Підходжу до батька й, хникаючи, показую їм. А вони й кажуть:

— Ти чого хничеш?

— Кров витікає. Ще помру.

— Не витече. В тебе її літрів зо дві, а ще й півсклянки не витікло. Не бійся. Вона зараз збіжиться й перестане текти. А щоб швидше зупинити течу, затисни поріз. Чого кривишся?

— Болить же!

— Терпи. І не показуй, що болить. Ти не баба. Ти козак. А козаку не годиться розпускати нюні.

І так кожного разу: чи проколеш ступню в річці на зламану очеретину, чи загониш скабку, чи стукнеш молотком по пальцях — однаково: терпи, бо не годиться хлопцю плакати. То дівчина може плакати, а хлопцеві соромно. Що це був би за хлопець, коли б він плакав?! Та йому треба тоді спідницю вдягати, а ти ж таки в штанях! Ще більше переконувало те, як батько самі терпляче мовчки зносили всі оті скабки, проколи, порізи, удари і всякі інші вавки. Ну а пізніше воля гартувалася силою бажання досягнути поставленої мети, ми вимагаємо зосереджувати сили на тому, що сприяло досягненню мети, і відкидати все те, що відволікало і не сприяло досягненню мети, отже сила бажання гартувала волю.

Нарешті, третє — любов. Що це таке? Це що, замилювання дівочими формами? Це гармонійна співзвучність біологічних магнітних полів, що, зближуючись, сприймають одне одного і відчують глибоку душевну насолоду від особи іншої статі? Це — це, але далеко не тільки це. Любов — це ще й бажання робити приємне об'єкту своєї любові прагнення допомогти йому, зробити його кращим, звільнити його від страждань, захистити його, готовність іти на жертви задля нього (неї).

Чим ти готовий пожертвувати задля України?

У Мйодлінгу в Австрії 1948 року я прочитав поему Рилєєва «Наливайко», з якої зрозумів, що мушу бути готовий до загибелі за волю України. Свобода України — така величезна коштотність, за яку не шкода нічого. За неї гинули Наливайко, Лобода, Нечай, Золотаренко, Морозенко. За неї згинуло сотні й сотні тисяч козаків у минулі сторіччя. За неї йшли у ліс повстанці УПА і гинули безіменною смертю. Вони були молоді. Хотіли жити. А проте узяли зброю до рук, пішли у бій і згинули. А чого я маю собі міряти якусь іншу долю? Чого я не хотів би померти за спільну справу? Чим я дорожчий для нації, щоб віддавати перевагу своєму життю над життям тих хлопців, що згинули? І навіщо я буду трястися над збереженням свого життя? Якщо я такий же як інших 50 мільйонів українців, тоді моя вага дорівнює одній 50-ти мільйонній часточці. З точки зору національного організму моя смерть — це така мізерна величина, що втрата її абсолютно нічого не змінює і ніяк не позначиться на її становищі. Отже, за життя немає підстав чіплятися.

Втрата його не зашкодить нації. У цьому сенсі життя має ціну лишень як моє індивідуальне біологічне існування. Але позаяк я вже прийняв за засновок всіх моїх розмірковувань тезу, що біологічне життя як одна 50-ти мільйонна частка нації варте нулю, то треба шукати інший сенс життя.

Якщо я хочу бути не однією 50-ти мільйонною часточкою в національному організмі, а трошки чимось більшим, то чим саме? Яку вагу я хочу мати? Ясна річ, щоб міняти долю нації, необхідно мати більше вагу, аніж одна п'ятдесятимільйонна частка її.

Відомо: для того, щоб впливати на інших, треба знати більше від інших. Це примушувало мене вчитися все життя.

Потім розмірковував над питанням жертвовності. Хто що спроможний зробити задля свободи вітчизни? Тут діапазон такий же величезний як різні люди в світі. Один може відвезти попутно з Чернігова до Києва конспіративного листа, але відвезти його до Львова він не хоче. Інший ладен сісти до ув'язнення на 3 роки, але на 7 років він не хоче. Тобто ціна свободи України для нього більша від 3 років ув'язнення, але менша від 7 років. А ще ж є праця, посада, сім'я, квартира, друзі — усе це цінності, які для багатьох є найголовніші. Люди звикли до них і не хочуть їх втрачати. Ідея свободи — це гарна ідея. Проте в ній багато романтизму й ідеалізму, а перспектива дістати підвищення по роботі, а разом з ним і підвищення зарплатні — це конкретні речі, що впливають на конкретне життя, яке триває тільки сімдесят років і може бути наповнене однією гіркотою, а може бути й урізноманітнене різними приємними справами й насолодою.

Крайність з одного боку — небажання будь-чим жертвувати задля звільнення рідного краю з неволі — не наближає волю.

Друга крайність — готовність віддати життя за волю рідної землі — обертається часом безсердечністю до своїх ближніх. Справді, коли чоловік приносить у жертву власне життя, то він здебільшого переступає через сльози своєї матері, дружини, дітей, батька, братів, сестер. Якщо вони мають патріотичні почуття, тоді хоч і крізь сльози, та все-таки схвалюють його дії. Коли їхня свідомість знаходиться на обивательському рівні, тоді ідейні мотиви їм не зрозумілі, жертву вони вважають не-

потрібною. Відхід до тюрми чи у бій вважають тіканням від сімейних проблем, перекладанням своєї частини побутових клопотів на їхні голови.

Отже виходить, що окрім подолати страх переходу з життя у потойбічність, необхідно подолати ще любов матери, дружини і всіх тих, хто тебе щиро любить і по-своєму бажає тобі добра.

Долання цих двох сил звільняє душу від двох пут, що тримають людину на землі в міцних обіймах — страх смерті та узяження від любові ближніх — і виводить людину найвищий рівень її сутності. Це щось те, про що учить індійська йога. (Слово «йога» санскритське. Воно означає з'єднання. Йога вчить, що найвищого блаженства людина досягає повним вивільненням своєї свідомості від впливів зовнішнього світу і досягненням такого психічного стану, коли згасають усі мирські бажання, послаблюється зв'язок із зовнішнім світом і з'являється здатність інтуїтивного бачення істини). Думаю, що Г. Сковорода удосконалив себе до їхнього рівня. У кожному разі подолання такого почуття як прагнення до нагромадження добра, подолання почуттів жадності, і заздрості, що ми в ньому бачимо, виводить його з вервечки звичайних людей і ставить вище над ними.

Логічне з'єднання досягається готовністю пожертвувати всіма найдорожчими особами, роз'єднанням з ними задля з'єднання з духом борців за волю нації. Це з'єднання відбувається у тій надземній сфері думки (ноосфері), куди досягають ті, хто, як сказано вище, мають сильний розум, сильну волю і сильно люблять Україну і крім цього пройшли духовне очищення і подолали залежність від почуттів страху смерті любові ближніх, бажання нагромаджувати особисте добро, жадності, заздрості, гордошів і зневаги до слабкішого. З'єднання з духом Петра Могили, Богдана Хмеля, Тараса Шевченка, Івана Франка у надземній сфері думки дає можливість взаємодіючи з ними (та іншими духовними батьками нації), впливати на народ через його найчутливіших осіб, а з іншого боку дає можливість відчувати гру астральних сил космосу і у певній мірі відчувати майбутнє. Це відчуття вельми слабке, інтуїтивне і проявляється назовні у вигляді апіорного твердження. Причому в часі воно виникає раніше від висновку, що його формулює розум на

підставі логічних розмірковувань. Люди це знають з того, що вельми часто ще до початку стрибка людина вже відчуває, перестрибне чи не перестрибне. Це передраціональне знання, що блискає в першу секунду в голові ще до будь-яких розрахунків, буває як правило безпомилковим. Після першого спалаху думки про наслідок вчинку мозок аналізує різні варіанти і приходиться логічно до якогось висновку, але правильною виявляється відповідь, що блиснула в голові найпершою.

Космос упорядкований. Ритмічність його пульсацій визначає ритмічність розвитку всього живого на землі. Якимось підсвідомим чуттям, яке, здається, дає прямий зв'язок душі з творцем я в глибині душі не мав жодних сумнівів, що переступлю грань, піду в потойбічність і мене не зламають.

Слід, однак, проводити різницю між тим головним завданням, що його ставили в різний час чекісти: зломити чи задушити?

У 80-х роках, наприклад, особливо в Пермській в'язниці, чекісти робили наголос на тому, щоб задушити. Тримаючи в камері одного, вони хотіли довести до інфаркту й смерті. Тоді відчутніше, ніж в інших випадках я майже фізично відчував наповнення душі залізною волею й готовністю луснути, але не здатися. Бо головне — я відчував могутню господню підтримку і твердо знав: не задушать! — переможемо! житиму!!

Людина

Під назвою людини існують зовсім різні істоти. На одному кінці цього поняття є примітивна істота, що світ сприймає безпосередньо, знає свої фізіологічні потреби, так-сяк осягає науку початкових класів і не здібна до осмислення світу поза своїм безпосереднім колом. На другому кінці бачимо титанів думки, лицарів духу, що створюють нові філософські системи, політичні доктрини, відкривають закони природи, винаходять нові машини, задля ідеї ідуть на смерть.

На одному кінці бачимо примітивний егоїзм з біологічною боротьбою за виживання своєї особи, на другому — альтруїзм, доведений до найвищої міри — до самознищення задля врятування свого роду. Це — вершини людського духу.

Чи кожен від природи спроможний їх досягнути?

Відповідь на це питання важлива, бо вона дає філософський підмуток для однієї моральної засади в ставленні до інших людей. Справді бо, якщо кожен міг би досягнути високої вершини розумового розвитку, тоді кожен розвинутіший мав би право дорікати менш розвинутому за те, що той полінувався досягнути більшого. Розвинутіший мав би право пишатися своєю розвинутістю, бо вона — результат його особистої роботящості. Насправді це не так. Насправді бачимо велику природню різницю між дітьми: одні народжуються здібнішими, а інші — дурнішими. Причому ця різниця вельми велика. Але позаяк не є заслугою дитини народження її розуміншою, то й немає підстав, щоб вона кепкувала з тих дітей, які вродилися з меншими здібностями.

На жаль, у суспільстві переважно зустрічаємо несправедливі взаємини, коли розумніший глузує й кепкує, а то й просто знущається з менш розумної людини, хоча мало б бути інакше: розумніший, діставши цей розум як сторонній дар без жодних зусиль зі свого боку, мав би почувати деяку незручність, що йому дав Господь більше, а іншому — менше розуму, і мав би чуйнішим ставленням до другого сплатити незаслужений господній дар. Щоправда таке ставлення не стосується тих людей, які не трудилися над розвитком своїх природних здібностей і замість наполегливо вчитися байдикували.

Що сильніша людина інтелектом, то краще вона усвідомлює саму себе і своє місце поміж інших людей. І вона усвідомлює свою перевагу над ними. Розвинута людина, що, будучи змушеною довго грати гру в життя чи смерть і прийняла ідею смерті і перестала її боятися, підіймається на височінь поміж нацією і небом, національним духом і космосом, здобуває такий ступінь свободи, який відомий філософу Сковороді, небагатьом речникам нації та ще індійським йогам. Досягнення цієї вершини приносить таке блаженство, якого ніколи не зазнає пересічна людина.

Коли ви почуваете в собі силу обірвати своє життя у той день, коли вважатимете за потрібне; коли ви знаєте, що жодні тюремні наглядачі, жодна сила в світі неспроможна вам завадити, що не вони, а ви вирішуєте, що не їхня воля, а ваша воля важливіша, тоді ваша душа наповнюється гордістю, і ви почи-

насте відчувати таку велику душевну силу, якої не мають ваші вороги. Вас держать в ланцюгах наглядачі, кожен з яких боїться старшого від себе, боїться сексотів (хоча і сам сексот), боїться втратити службу, боїться догани (бо позбавлять премії), боїться, щоб ми не повтікали, боїться казати те, що думає, і бреше на до-году начальству, боїться... всього.

А Людина з великої літери нічого цього не боїться. Вона пройшла стадію втрат, промінявши всі земні блага на вірність ідеї національної свободи. У неї так багато разів забирали різні її речі, що вона стала цінувати тільки один свій скарб — розум. Стародавні римляни казали: *omnia mea mecum porto* — все своє ношу з собою. Доки мозок не забрали — не багато забрали. А коли мозок забирають, — людини не стає, а отже втрати всього іншого немає. Вона пройшла випробування вищого рівня і поставила ідею Свободи народу вище смерті і вийшла на найвищий рівень інтелектуальної свободи. Ця свобода дає почуття переваги над всякою людиною, незалежно від її службового становища — якщо вона не має в собі того, що ви маєте.

А звідки знати, здатна чи не здатна людина, яку ти ось щойно побачив, на таку жертву? На це питання відповідь така: досягнувши вищого рівня інтелектуальної свободи, пов'язаної з очищенням душі від звичайних людських пристрастей і піднявшись у сферу думки, людина здобуває гостріше відчуття правди і легше розуміє справжні мотиви душі іншої людини, захищеної в глибині чоловічків її очей.

Блаженство, що приходить від піднесення душі, сполученої з душами великих пращурів у блакитній ідеї над усім земним, приходить на землі і від земних причин. Наприклад, бачиш, як один чоловік, що страх як хоче бути кращим від інших, позеленів від ревнощів, коли інший впродовж години логічно і послідовно правильними реченнями розвивав свою політичну концепцію. Цьому одному страшенно не хочеться, щоб хтось інший був на його інтелектуальному рівні чи, не дай Боже, вище від нього.

Когось заздрість, мов шашель, день і ніч точить. Інший із жадності не може заснути.

А Людина з великої літери дивиться на ці людські пристрасті і радіє, що душа її вільна від подібних мук. Навпаки, во-

на хотіла б, щоб серед її краян було більше людей розумніших від неї, тоді швидше можна буде зруйнувати московську імперію. Вона хотіла б, щоб було більше самовідданих борців за волю. Щоправда, тоді широкий рух сховає її у своїх хвилях, зате прискорить День свободи. Вона хотіла б, щоб серед патріотів було більше заможних людей — тоді й вона б не була голодна.

Мене вже сотні разів люди питали, як мені вдалося зберегти тіло і душу в умовах чвертьсторічних поневірянь. Повище написано і є докладною відповіддю.

Додаток

Олекса Бойко з Рівненщини був зв'язковим і переносив грипси (записки) від сотні Української повстанчої армії до сільського старости.

Ховався поза хатами, кущами, тинами. Був старшим підлітком, не мав зброї і звик тікати від червоних і ховатися. Трохи підріс. Маму й сестру схопили й повезли в Сибір. Олекса пішов до повстанців. Його прийняли й дали автомат. Він склав присягу, поцілував автомат, заклав диск з набоями, перевірів замок і поставив на запобіжник. «У той момент, — згадував Олекса, — коли я клацнув замком автомата, я став іншою людиною. Доти я ховався і тікав. Відколи я відчув у руках стальной автомат, я почав шукати червоних і їх ганяти. Із зайця я перетворився в мисливця. А що стріляв влучніше від них, то став почувати себе господарем своєї долі. Упевненість прийшла разом зі зброєю».

Упевненість у собі в ідейній боротьбі приходить з усвідомленням принаймні трьох речей. Перше: Російська імперія вичерпала себе, згнила зсередини і має згинуть; Друге: ідея боротьби за незалежність України є справедлива й морально виправдана. Третє: за свою свободу нація мусить боротися, отже необхідні українці, що ладні жертвувати життям за спільну справу.

Чоловіче, якщо ти не хочеш бути гвинтиком у чужих руках, а хочеш бути справжньою людиною; якщо тобі не байдужі страждання нації і ти хотів би бачити Україну великою державою:

— перетворіть себе в інструмент боротьби за велику ідею. Підпорядкуйте себе цій ідеї. Зробіть цю ідею своєю ідеєю. Принесіть своїй ідеї в жертву всечисто. Погодьтеся в глибині душі своєї, що маєте вмерти за ідею. І починайте діяти. Відколи ви виробите собі таку психологічну установку, вас покине прагнення до самоутвердження в дрібному, прив'язаність до речей і добра, заздрість і жадність, прагнення помсти сліпим виконавцям. Ви відчуєте себе гідним супротивником п'ятсотлітньої імперії на її вищому, провідному рівні. Ви відчуєте гордість за свою силу і будете з поблажливою посмішкою дивитися на читачів трактату «Так мовить Заратустра» Фридриха Ніцше та творів Ольги Кобилянської, що прагнули знайти суть надлюдини.

Ідіть! І далі, як сказав поет Красівський, «Я відчиню вам ворота в безсмертя!»

Не поет. Не я. Ви самі відчините їх собі!

с. Хотів, січень 1997 року

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЕ СЛОВО.....	3
I ЖИТТЄПИС.....	7
II НЕВІДПРАВЛЕНИЙ ЛИСТ.....	33
III ПРОЩАВАЙ, СИБІР!.....	50
IV ЩО ДАЛІ?.....	60
I ФАТАЛЬНІСТЬ ЧИ ВОЛЯ, або Історія сама творить- ся чи її творять люди?.....	63
II ПЕРЕБУДОВА НЕ ДОБРА ВОЛЯ. ВОНА ПРИМУС ДОБИ.....	74
III НАЙБЛИЖЧІ ПЕРСПЕКТИВИ.....	90
IV НАШІ СИЛИ.....	93
V МИ СЕРЕД ДРУЗІВ.....	96
VI ПОСАДЯТЬ ЧИ НЕ ПОСАДЯТЬ?.....	98
VII НАША МЕТА.....	100
VIII ЧИ СЛІД ГОВОРИТИ НА ПОВЕН ГОЛОС?.....	104
V ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО: «НЕМАЄ ІНТЕРЕСІВ ВИ- ЩИХ ЗА НАЦІОНАЛЬНІ. ВОНИ ВЕРШИНА, ВИЩОЇ ВІД ЯКОЇ НЕМА».....	106
ЦЕЙ СВІТ І ПОТОЙБІЧНІСТЬ.....	121

Публіцистичне видання

Лук'яненко Левко Григорович
Сповідь у камері смертника

В авторській редакції

Технічний редактор — Олександр Ковалів

Коректор — Надія Лук'яненко

Тиражування за допомогою Інтернету